

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

Recepcija rasprava o odnosu moderne arhitekture i zaštite spomenika
na Danima konzerviranja (Tage für Denkmalpflege) u
konzervatorskom djelovanju Gjüre Szabe

Nada Petrović

Mentor: dr. sc. Franko Ćorić, docent

ZAGREB, 2017.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

Recepcija rasprava o odnosu moderne arhitekture i zaštite spomenika na Danima konzerviranja (Tage für Denkmalpflege) u konzervatorskom djelovanju Gjuro Szabo

The reception of discussions on the relation between modern architecture and monument protection on Days for Conservation (Tage für Denkmalpflege) in conservation work of Gjuro Szabo

Nada Petrović

SAŽETAK

Ovaj će diplomski rad prezentira paradigmatičke i metodološke promjene u zaštiti spomenika u srednjoj Europi na početku i u prvoj polovici 20. stoljeća i recepciju istih u konzervatorskoj teoriji i praksi Gjuro Szabo. U prvome dijelu rada je prikazan razvoj novih konzervatorskih ideja, koje su se na početku prošloga stoljeća javile kao svojevrsni odmak od devetnaestostoljetne restauratorske prakse i historicizma, a koje su javno iznesene na prvomu godišnjem skupu stručnjaka iz područja zaštite spomenika, održanom godine 1900. u Dresdenu, pod nazivom *Tag für Denkmalpflege*. Konferencija je postala svakogodišnji događaj. U međuratnom razdoblju se, kako u zemljama njemačkoga govornog područja, tako i u nas, pojavio termin takozvanog *kreativnog konzerviranja*, kao struja koja, moglo bi se reći, predstavlja balans između konzervativnih i modernih tendencija u zaštiti spomenika toga vremena. U drugomu dijelu rada nastojat će se na primjerima nekoliko odabranih spomenika, komparativno i kronološki, prikazati na koji je način i u kojoj mjeri Gjuro Szabo primjenjivao svoju teoriju, temeljenu na modernim idejama, u svojoj konzervatorskoj praksi.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 94 stranice, 49 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Dani konzerviranja, devetnaesto stoljeće, dvadeseto stoljeće, Gjuro Szabo, kreativno konzerviranje, moderna arhitektura, srednja Europa, zaštita spomenika

Mentor: dr. sc. Franko Ćorić, docent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: Ime i prezime, titula, ustanova

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Ja, Nada Petrović, diplomantica na Istrazivačkom smjeru – modul Konzervatorstvo diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Recepcija rasprava o odnosu moderne arhitekture i zaštite spomenika na Danima konzerviranja (Tage für Denkmalpflege) u konzervatorskom djelovanju Gjüre Szabe* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, datum

Vlastoručni potpis:

Sadržaj

Uvod	5
1. Dani konzerviranja (Tage für Denkmalpflege)	7
2. Odnos moderne arhitekture i zaštite spomenika na Danima konzerviranja	9
2. 1. Godina 1905.	14
2. 2. Godina 1909.	16
3. Termin <i>kreativno konzerviranje</i>	20
4. Kaiserburg u Nürnbergu kao primjer kreativnog konzerviranja	22
5. Konzervatorsko djelovanje Gjüre Szabe	27
6. Istraživanje	31
6. 1. Rezultati	32
6. 2. Osvrt.....	50
Zaključak	51
Literatura	52
Bibliografija	52
Arhivski izvori.....	57
Internetski izvori	59
Popis slikovnih priloga.....	61
Slikovni prilozi.....	67
Summary i key words.....	94

Uvod

Koncem 19. i početkom 20. stoljeća pojavio se novi ideal zaštite spomenika, u kojemu je spomenik promatran kao jedinstveno umjetničko i/ili arhitektonsko ostvarenje prošlosti te je kao takav trebao biti sačuvan. Još su od davnina postojale tendencije u svrhu zaštite baštine: rimski su carevi davali naloge u svrhu premještanja grčkih skulptura u Rim, bizantski su carevi nastavili praksu sakupljačke aktivnosti.¹ S renesansom i ranim novim vijekom pojavila se svjesnost o (povijesnoj) vrijednosti predmeta i spomenika iz prošlosti, a time i prve ustanove za zaštitu istih.² Rafael (1483. – 1520.) je u drugome desetljeću 16. stoljeća dobio zadatak nadzirati iskapanja i obnovu povijesnih spomenika u Rimu³, a u drugoj polovici istoga stoljeća je, primjerice, Vasari gradnjom Uffizija u Firenzi pridonio promjeni shvaćanja umjetničkog obrta: obrtnik se počeo smatrati umjetnikom. Dakle, djela umjetnika su trebala biti sačuvana – u ovom slučaju u Uffiziju.⁴ U Kraljevini Švedskoj su, nešto kasnije, u drugoj polovici 17. stoljeća izdane prve zakonske odredbe u svrhu zaštite i očuvanja povijesnih i kulturnih dobara.⁵ Tek su nakon Francuske revolucije (1789.), tijekom tzv. *dugog 19. stoljeća* (do Prvoga svjetskoga rata), nastajali prvi temelji konzervatorske prakse koja se u 20. stoljeću razvila u znanstvenu disciplinu kakvu danas poznajemo.

Konzervatorska praksa 19. stoljeća bila je, grubo govoreći, obilježena subjektivnim faktorom restauratora kreatora, koji je spomenik, primjerice, podvrgao purifikaciji ili pak dovršavanju prema vlastitim i/ili historicističkim estetskim načelima i težnji ka kontinuitetu arhitektonskog izraza, što je uvelike narušavalo povijesnost i autentičnost spomenika.⁶ Upravo su rasprave o odnosu moderne arhitekture i zaštite spomenika na Danima konzerviranja početkom 20. stoljeća pokrenule promjenu metodološkog pristupa zaštiti graditeljskog nasljeđa. Glavna misao bila je jedinstvenost povijesnog spomenika, konstrukcijska stabilnost koju treba očuvati bez velikih tehničkih i arhitektonskih intervencija i bez težnje k slobodnim interpretacijama. Iz tih se ideja, iako ne u suglasju s njima, 20-ih godina istoga stoljeća razvio, za ovaj diplomski rad značajan, pojam tzv. *kreativnog*

---

¹ Usp. KLAUS BÖTING: *Griechenland. Festland & Peloponnes*, Ostfildern, 2006., 32.

² Usp. ERNST OLDEMEYER: *Alltagsästhetisierung: vom Wandel ästhetischen Erfahrens*, Würzburg, 2008., 157.

³ Usp. JOHANN ANDREAS SCHMELLER: *Ueber Raphael Sanzio als Architecten: nach Handschriften der k. Bibliothek zu München*, München, 2008. (1844.), 234.

⁴ Usp. WITOLD MAISEL: *Rechtsarchäologie Europas*, Beč, 1992., 41.

⁵ Usp. ARNOLD FEUEREISEN: Die Anfänge des Denkmalschutzes in Schweden und Livland, u: *Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908*, Riga, 1909., 232. – 234.

⁶ Usp. MARION WOHLLEBEN, GEORG MÖRSCH (ur.): *Georg Dehio und Alois Riegl – Konservieren, nicht restaurieren: Streitschriften zur Denkmalpflege um 1900.*, Braunschweig/Wiesbaden, 1988., 53. – 55.

konzerviranja, koji obuhvaća težnju ka uspostavljanju cjelovitosti spomenika pomoću intervencijskih metoda i materijala suvremenoga doba.

U ovom će diplomskom radu biti prezentirano konzervatorsko djelovanje Gjura Szabe (1875. – 1943.) u kontekstu rasprava o odnosu moderne arhitekture i zaštite spomenika na Danima konzerviranja. U prvome, teorijskom dijelu rada bit će kronološki predstavljene glavne rasprave, teze i zaključci doneseni na za ovaj diplomski rad značajnim Danima konzerviranja godine 1905. i 1909. Zatim će biti definiran pojam *kreativnog konzerviranja*, kao svojevrsni nastavak ideja začetih još na Danima konzerviranja. Ujedno će, koncizno, biti prikazane refleksije spomenutih rasprava na jednom od najznačajnijih primjera konzervatorske prakse prve polovice 20. stoljeća – Nürnbergu. Konzervatorsko djelovanje Gjura Szabe bit će, također kronološki, predstavljeno u drugomu, istraživačkom dijelu rada, oslanjajući se na teorijski dio, odnosno spomenute rasprave, kako bi se ustanovilo je li Gjuro Szabo i u kojoj mjeri recipirao i primjenjivao val novih ideja začetih i formiranih na Danima konzerviranja u svojem praktičnom i teorijskom radu u prvoj polovici 20. stoljeća, kojim je, svakako, ostavio značajan trag u povijesti konzerviranja u Hrvatskoj.

1. Dani konzerviranja (Tage für Denkmalpflege)

Skup pod nazivom *Tag für Denkmalpflege* (u ovome diplomskome radu *Dani konzerviranja*, u doslovnom prijevodu s njemačkoga jezika: *Dani njege spomenika*), održan prvi puta godine 1900. u Dresdenu, bio je najznačajniji događaj na području zaštite spomenika toga vremena.⁷ Iako održavan u Njemačkoj, ideje i rasprave s Dana konzerviranja reflektirale su se u konzervatorskoj teoriji i praksi čitave središnje Europe, a skup se održava i dan danas. Na spomenutom se skupu, u početku održavanom svake godine, raspravljalo o najznačajnijim pitanjima na području konzerviranja, prezentirao pregled najnovijih ideja i zakonskih prijedloga.

Prvomu je skupu prisustvovalo 92 sudionika. Organizirao ga je novi, samostalni odsjek *Zajednice njemačkih udruga za povijest i starine* (njem. *Gesamtverein der Deutschen Geschichts- und Altertumsvereine*), osnovan zbog potrebe samostalnog bavljenja pitanjima vezanim za njegu spomenika.⁸ Godinu dana prije, 1899., na generalnoj skupštini spomenute Zajednice u Straßburgu osnovana je tzv. *Komisija petorice* (njem. *Fünferkommission*) koja je imala „zadatak sažeti donesene zaključke vezane za državnu regulaciju njege spomenika, poslati ih njemačkim vlastima i predstaviti ih na sljedećoj generalnoj skupštini posebnom udruženju konzervatora, koje treba osnovati.“⁹ Komisijom je predsjedao pravni savjetnik profesor dr. Hugo Lörsch (1840. – 1907.), ostali članovi bili su profesor dr. Paul Clemen (1866. – 1947.), direktor dr. Gustav von Bezold (1848. – 1934.), arhivski savjetnik dr. Paul Bailleu (1853. – 1922.) i profesor Peter Wallé (1845. – 1904.).¹⁰ Na prvome je skupu, 24. rujna 1900. u Dresdenu, profesor Lörsch iznio sva načela predložena od strane Komisije petorice, koja su do tada potpisale brojne njemačke udruge za povijest i starine i koja su bila poslana njemačkim vlastima.¹¹ Sudionici su, na temelju svojih (komparativnih) studija, predlagali teze i raspravljali o stanju i regulativama njege spomenika. Skup se, u pravilu redovito, počeo održavati jednom godišnje, kako bi se raspravljalo o novim idejama na području zaštite spomenika.

---

⁷ Usp. JOHANNES HABICH (ur.): *Denkmalpflege statt Attrappenkult: Gegen die Rekonstruktion von Baudenkmälern – eine Anthologie*, Basel/Berlin, 2013. (2011.), 47. – 48.

⁸ Usp. ADOLF VON OECHELHAEUSER: Bericht über die Tätigkeit des Tages für Denkmalpflege während des ersten Dezenniums seines Bestehens, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 1.

⁹ ADOLF VON OECHELHAEUSER: (bilj. 8), isto.

¹⁰ Usp. ADOLF VON OECHELHAEUSER: (bilj. 8), isto.

¹¹ Usp. ADOLF VON OECHELHAEUSER: (bilj. 8), isto.

Paralelno je u to vrijeme, od 1899. godine, u Berlinu počelo izdavanje časopisa *Die Denkmalpflege* (u doslovnom prijevodu s njemačkog jezika: *Njega spomenika*), a od 1917. godine i časopisa *Heimatschutz* (u doslovnom prijevodu s njemačkog jezika: *Zaštita zavičaja*). Oba su 1923. godine počela izlaziti pod zajedničkim nazivom *Denkmalpflege und Heimatschutz* (u doslovnom prijevodu s njemačkog jezika: *Njega spomenika i zaštita zavičaja*). U Beču je 1926. godine izdan časopis *Zeitschrift für Denkmalpflege* (u doslovnom prijevodu s njemačkog jezika: *Časopis za njegu spomenika*), koji je od 1930. izlazio zajedno sa spomenutim *Denkmalpflege und Heimatschutz* pod zajedničkim nazivom *Die Denkmalpflege*. Još je nekoliko puta naziv časopisa bio mijenjan, a od 1994. godine do danas ponovno se izdaje pod istim nazivom.¹²

Budući da je u ovom diplomskome radu naglasak na raspravama o odnosu moderne arhitekture i zaštite spomenika, detaljnije će biti prezentiran pregled najznačajnijih rasprava sa skupa godine 1905. i 1909. jer smatramo kako su upravo rasprave tih godina potaknule razvoj konzervatorske teorije i prakse u smjeru značajnom i za konzervatorski rad Gjüre Szabe.

---

¹² Usp. Zeitschrift „Die Denkmalpflege“, u: *Deutscher Kunstverlag*,
<http://www.deutscherkunstverlag.de/buch/zeitschriften/die-denkmalpflege/> (12.3.2017)

2. Odnos moderne arhitekture i zaštite spomenika na Danima konzerviranja

Snažna industrijalizacija i napredak na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće potaknula je intenzivne graditeljske projekte, gradnju novih i pregradnju postojećih objekata i dijelova grada novim, modernim tehnikama i metodama koje su (in)direktno utjecale na ambijent u kojem su izgrađene. Zbog modifikacija starih objekata, gradskih jezgri, dijelova grada trebalo je zadati zakonske okvire unutar kojih bi graditelji mogli stručno intervenirati. Na to je, primjerice, na Danima konzerviranja 1905. godine u Bambergu upozorio referent, dr. Meier iz Braunschweiga, u izlaganju pod nazivom *O očuvanju starih naziva ulica* (njem. *Über die Erhaltung alter Straßennamen*): „Kada se građevinu jednom ukloni, gospodo moja, nju više ne može oživjeti nijedna umjetnost.“¹³

Za razliku od 19. stoljeća, u kojemu je prevladavalo mišljenje o dovršetku spomenika u dominirajućem stilu, referirajući se na dokumentarne ostatke ili pak na ideju Viollet-le-Duca o idealnom obliku kakav u prošlosti možda nikada nije postojao, krajem 19. i početkom 20. stoljeća na značaju su dobile rasprave o tome kako pristupiti zaštiti sa znanstvenog aspekta.¹⁴ John Ruskin (1819. – 1900.) je još godine 1849. izdao knjigu pod nazivom *Sedam luči arhitekture* (engl. *Seven lamps of architecture*) u kojoj akcent stavlja na povijesnost i izvornost spomenika, a Paul Clemen je početkom 20. stoljeća razradio njegove ideje i podržao krilaticu „konzervirati, a ne restaurirati“, ali i kritizirao njegovo generaliziranje.¹⁵ Značajan doprinos modernoj arhitekturi dali su konzervatori na Danima konzerviranja. Na raspravama su sudjelovali pristalice konzervatorske i restauratorske struje. Na prvome skupu raspravljalo se o cjelovitosti, autentičnosti građevine, minimalnom zahvaćanju i jednakom vrednovanju svih postojećih slojeva, što je kasnije dalje razrađivano. Profesor Dragendorf iz Frankfurta je, primjerice, 1910. godine na skupu u Danzigu (danas Gdanjsk) upozorio na važnost dokumentiranja i promatranja pri istraživanju slojevitosti i na potrebu objektivnosti.¹⁶

---

¹³ PAUL JONAS MEIER: rasprava na temu: *Über die Erhaltung alter Straßennamen*, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 396.

¹⁴ Usp. UTA HASSLER: „Ruinen und Rekonstruktionen“ – konservatorische Konzepte des 20. Jahrhunderts und Architektur heute, u: WINFRIED NERDINGER (ur.), *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte*, München, 2010., 178. – 181.

¹⁵ Usp. MARION WOHLLEBEN: *Konservieren oder restaurieren?: zur Diskussion über Aufgaben, Ziele und Probleme der Denkmalpflege um die Jahrhundertwende*, Zürich, 1989., 53.

¹⁶ Usp. HANS DRAGENDORF: rasprava na temu: *Methodik der Ausgrabungen*, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. II., Leipzig, 1913., 1. – 9.

Modernistička, konzervatorska struja zalagala se za očuvanje povijesne cjelovitosti spomenika i za korištenje dodataka u duhu vremena radi jasne diferencijacije od izvornih dijelova spomenika. Spomenuti profesor iz Bonna, Paul Clemen, zalagao se za modernistička strujanja u zaštiti spomenika; naveo je kako bi bilo koje ponavljanje oblika iz prošlosti, historicizma, bilo „grozna zabluda“¹⁷ i kako „težnje k nadovezivanju na stare tradicije ni u kojem slučaju ne smiju suvremene kretnje u arhitekturi vremena staviti u mirovanje i onemogućiti im daljnji umjetnički razvoj“.¹⁸ Konzervator Georg Hager (1863. – 1941.) iz Münchena je godine 1905. na Danima konzerviranja u Bambergu iznio mišljenje kako „će zaštita spomenika najbolje napredovati, ukoliko bude išla ruku pod ruku sa živućom umjetnošću, koja se odražava u vlastitim izražajnim oblicima.“¹⁹ Paradigmatske promjene u konzervatorskoj teoriji i praksi u prvim godinama 20. stoljeća potaknute su na prvim Danima konzerviranja 1900. godine u Dresdenu, na raspravi pod nazivom *Grundsätze für die Wiederherstellung der Baudenkmäler (Stilfragen)* (hrv. *Osnovna načela obnove graditeljskih spomenika (pitanja stila)*). Istu je započeo arhitekt iz Metza, Paul Tornow (1848. – 1921.), koji se zalagao za restauriranje i dovršavanje građevine po uzoru na postojeći stil i/ili stilove njezinih sačuvanih dijelova,²⁰ pri čemu su „svi stilski pravci [...] istovrijedni“²¹ i „ni pri kojoj vrsti restauratorskih radova [...] ne smije biti izmijenjen stari oblik.“²² Njegove je stavove kritizirao Cornelius Gurlitt, istaknuvši kako „duh starih arhitekata nije moguće obuhvatiti oponašanjem njihovih oblika“²³ i kako se u doslovnom imitiranju oblika iz prošlosti prepoznaje „namjera krivotvorenja.“²⁴ Zalagao se za održavanje: „ono što bi se moglo raspasti, treba zaštititi od daljnjih oštećenja. Trebalo bi se to tako učiniti, da se jasno može prepoznati, što je na nekoj građevini staro, a što novo i trebalo bi se moći, to što je novo pridodano, također i stilistički označiti kao novo.“²⁵ Njegovo je mišljenje bilo i to, da u slučaju intervencije u spomenik, do izražaja treba doći individualnost suvremenog

---

¹⁷ UDO MAINZER: Paul Clemen – der progressive Konservator, u: UDO MAINZER (ur.): *Paul Clemen zur 125. Wiederkehr seines Geburtstages*, Köln, 1991., 72.

¹⁸ UDO MAINZER: (bilj. 17), 73.

¹⁹ GEORG HAGER: rasprava na temu: Über Denkmalpflege und moderne Kunst, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 64.

²⁰ Usp. PAUL TORNOW: rasprava na temu: Grundsätze für die Wiederherstellung alter Baudenkmäler (Stilfragen), u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 47. – 53.

²¹ PAUL TORNOW: (bilj. 20), 47.

²² PAUL TORNOW: (bilj. 20), 48.

²³ CORNELIUS GURLITT: rasprava na temu: Grundsätze für die Wiederherstellung alter Baudenkmäler (Stilfragen), u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 54.

²⁴ CORNELIUS GURLITT: (bilj. 23), isto.

²⁵ CORNELIUS GURLITT: (bilj. 23), isto.

umjetnika.²⁶ S Gurlittovim mišljenjem se složio i Paul Clemen, koji je razlikovao dvije vrste intervencije: „1. radovi u svrhu očuvanja postojećega, i 2. radovi, pri kojima se nešto novo dodaje.“²⁷ U prvome slučaju, prema njemu, nema potrebe za umjetničkom individualnošću, nego se prilikom radova treba oslanjati na postojeću dokumentaciju, izvore i istraživanja te označiti natpisom sve veće radove, a u drugome slučaju se umjetnik ne treba oslanjati na prijašnji stil spomenika, nego na sadašnjost.²⁸ U ovim se raspravama može primjetiti kako je moderna arhitektura sama po sebi bila marginalna tema – „tema *pitanja stila* bila je ta koja je konfrotirala one koji se zalažu za modernu zaštitu spomenika i njezine protivnike.“²⁹ To najbolje dočaravaju rasprave vođene na Danima konzerviranja u Bambergu 1905. i Trieru 1909. godine, što će biti prezentirano u točki 2. 1. i 2. 2. ovoga diplomskoga rada.

Ideje o modernoj zaštiti spomenika brzo su se proširile pa je tako godine 1906., primjerice, Konrad Lange (1855. – 1921.) u svojem djelu *Die Grundsätze der modernen Denkmalpflege* (u doslovnom prijevodu s njemačkog jezika: *Osnovna načela moderne njege spomenika*) podržao ideje modernističke struje Dana konzerviranja i napomenuo kako, u slučaju da se nešto treba nadodavati, to ne treba činiti imitirajući prijašnje stilove, nego novi dijelovi trebaju moći biti prepoznati kao novi, a stari kao stari; istaknuo je kako svako vrijeme ima svoj duh vremena, ali da novogradnje trebaju biti u skladu s postojećim.³⁰ Profesor Cornelius Gurlitt se na istoimenom skupu održanom 1910. godine u Danzigu (Gdanjsku) zalagao za to, da se novi dodatci „u svojem stilističkom tretmanu trebaju moći raspoznati kao moderni.“³¹ Smatrao je kako je „za našu modernu umjetnost značajnije, ako se u duhu srednjovjekovlja stvori nešto novo, nego ako se poziva na mehaničke radove, koji se temelje na kopijama starih prototipova.“³² Za jasnu diferencijaciju staroga od novoga zalagao se, primjerice, i Max Dvořák (1874. – 1921.) na području Austro-Ugarske.³³ Profesor Georg Dehio (1850. – 1932.) iz Straßburga je, kao i Alois Riegl (1858. – 1905.) u svojem djelu *Der moderne*

---

²⁶ Usp. CORNELIUS GURLITT: (bilj. 23), 54. – 55.

²⁷ PAUL CLEMEN: rasprava na temu: Grundsätze für die Wiederherstellung alter Baudenkmäler (Stilfragen), u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 56.

²⁸ Usp. PAUL CLEMEN: (bilj. 27), 56. – 57.

²⁹ MARION WOHLLEBEN: (bilj. 15), 39.

³⁰ Usp. FRANK T. LEUSCH: Darf Denkmalpflege schöpferisch sein? Gaupenvariationen als Beitrag zur Diskussion, u: *Denkmalpflege in Baden-Württemberg – Nachrichtenblatt der Landesdenkmalpflege*, sv. 29., br. 3, Stuttgart, 2000., 190.

³¹ CORNELIUS GURLITT: rasprava na temu: Erhaltung, Restaurierung und Pflege plastischer Kunstwerke, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. II., Leipzig, 1913., 226.

³² CORNELIUS GURLITT: (bilj. 31), 226. – 227.

³³ Usp. FRANKO ĆORIĆ: Gjuro Szabo – hrvatski zagovornik kreativnog konzerviranja, predavanje na skupu *Hrvatski povjesničari umjetnosti: Gjuro Szabo (1875. – 1943.)*, Zagreb, 2015.

Denkmalkultus: sein Wesen und seine Entstehung (hrv. *Moderni kult spomenika: njegova bit i njegov nastanak*) iz 1903. godine, isticao važnost inventarizacije i zakonodavstva koji imaju direktan utjecaj na zaštitu spomenika.³⁴ Dehio se osvrnuo na društvene promjene, koje se reflektiraju na život spomenika, i isticao je kako iste treba uzeti u obzir prilikom određivanja zaštitne funkcije: treba pronaći prikladan moderan način na koji će se zaštititi spomenik iz prošlosti u današnjem vremenu.³⁵

U to je vrijeme paradigmatičkih promjena važno spomenuti arhitekta Bodu Erhardta (1865. – 1945.), koji je u svojem radu zastupao ona za to vrijeme konzervativna strujanja u zaštiti spomenika. On je težio k dovršavanju spomenika, prije svega dvoraca na kojima je radio, pri čemu se zalagao za stilsku i povijesnu točnost, ali je i proizvoljno osmišljavao oblike u svrhu inscenacije cjelovitosti, odnosno dovršenosti. Protivio se faksimilnom kopiranju uzora, smatrao je kako *kreativno* (njem. *schöpferisch*) djelovanje arhitekta umjetnika igra, pokraj znanstvenika poput povjesničara i povjesničara umjetnosti, koje naziva *teoretičarima*³⁶, veliku ulogu, budući da bi, kada bi postojali egzaktni povijesni izvori za sve dijelove spomenika, bio dovoljan tehničar, bez umjetnika i njegove kreativnosti.³⁷ U raspravi godine 1903. u Erfurtu iznosi kako „svaka zamjena starijih trošnih i raspadnutih dijelova onim novim, točno imitiranim, kod promatrača lako može izazvati neugodan osjećaj, kako on ne može jasno procijeniti udio staroga i novoga na promatranoj građevini i da, shodno tomu, ne može kritički prosuđivati niti uživati (ili negodovati) u obnovljenom graditeljskom djelu.“³⁸ Zato „male promjene na znakovima mogu s jednostavnošću označiti različite godine radova na obnovi i na taj način svjedočiti budućnosti o povijesti takvih radova.“³⁹ Kroz oslanjanje na uzore, ne kroz direktnu imitaciju „zadržalo bi se i razumijevanje o značaju istog [spomenika] u budućnosti.“⁴⁰ Ideje vezane uz *schöpferische Denkmalpflege*, odnosno *kreativno konzerviranje* i restauriranje bile su postepeno razvijene, donekle u skladu s tendencijama moderne zaštite spomenika (*Moderne Denkmalpflege*). Odratile su se i na austro-ugarske prilike u zaštiti spomenika. Tako je, primjerice, konzervator Julius Deininger (1852.–1924.) godine 1911. na prvom zajedničkom skupu *Tag für Denkmalpflege und Heimatschutz* (hrv.

---

³⁴ Usp. JULIA FELDTKELLER: *Wandmalerei restaurierung: eine Geschichte ihrer Motive und Methoden*, Münster, 2010., 79.

³⁵ Usp. MARION WOHLLEBEN, GEORG MÖRSCH (ur.): (bilj. 6), 124. – 125.

³⁶ MARION WOHLLEBEN, GEORG MÖRSCH (ur.): (bilj. 6), 113.

³⁷ Usp. MARION WOHLLEBEN, GEORG MÖRSCH (ur.): (bilj. 6), 113. – 116.

³⁸ BODO EBHARDT: rasprava na temu: Kennzeichnung wiederhergestellter Teile an alten Baudenkmalern, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. II., Leipzig, 1913., 165.

³⁹ BODO EBHARDT: (bilj. 38), 166.

⁴⁰ BODO EBHARDT: (bilj. 38), 166.

Dani konzerviranja i zaštite zavičaja) u Salzburgu – nastalom iz udruživanja *Tag für Denkmalpflege* i *Bund Heimatschutz*⁴¹ zastupao „suvremeno umjetničko osmišljavanje dogradnji i opreme prilikom proširivanja starih crkava.“⁴² U svom radu ističe kako „umjetnička individualnost“ pri intervenciji u umjetničko djelo, odnosno spomenik „nikada neće uzrokovati nesklad, čak i ako govori potpuno drugim jezikom.“⁴³ Na istome je skupu izlagao i spomenuti Max Dvořák, koji je istaknuo kako zaštita spomenika treba počivati na „modernom povjesnoumjetničkom shvaćanju.“⁴⁴

Spomenute tendencije tzv. *kreativnog konzerviranja* (njem. *schöpferische* ili *gestaltende Denkmalpflege*) odražavaju i svojevrsni odmak od ideja moderne zaštite spomenika (njem. *Moderne Denkmalpflege*). Dok je moderna zaštita spomenika „bila konzervatorska teorija proistekla iz recepcije djela i ideja Johna Ruskina u srednjoj Europi“⁴⁵, a „sažeti bi ju se moglo kao intervencijsku skrupuloznost, poštivanje starosne vrijednosti, inzistiranje na konsolidiranju, konzerviranju, održavanju i popravcima uz očuvanje slikovitosti i ambijenta,“⁴⁶ kreativno konzerviranje je težilo „očuvanju simbolične vrijednosti, ukupnog dojma i ugođaja, ali ne i autentičnog (materijalnog) svjedočanstva.“⁴⁷

Termin *kreativno konzerviranje*, prema Anđeli Horvat nazivan i *stvaralački stav konzervatorstva*, „u našu je historiografiju zaštite kulturne baštine, ne navodeći izvore (...) 1944. godine u djelu *Konzervatorski rad kod Hrvata*“⁴⁸ uvela upravo ona, smatrajući kako se u radu Gjüre Szabe na crkvi u Krašiću godine 1913. mogu prepoznati ideje kreativnog konzerviranja.⁴⁹ Tek su 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća spomenuti „termin *kreativno konzerviranje* (*schöpferische* ili *gestaltende Denkmalpflege*) (...) u njemačkoj literaturi o zaštiti kulturne baštine (...) definirali pripadnici germanofonog konzervatorskog pokreta okupljeni oko manifestacije *Tage der Denkmalpflege* među kojima su prednjačili Rudolf

---

⁴¹ Usp. MARION WOHLLEBEN: (bilj. 15), 37.

⁴² JULIUS DEININGER: *Moderne praktische Denkmalpflege*, u: *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, X, Beč, 1911., 446. – 453., prema: FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

⁴³ JULIUS DEININGER: (bilj. 42), 453.

⁴⁴ MAX DVOŘÁK: izlaganje na temu: *Denkmalpflege in Österreich*, u: *Gemeinsame Tagung für Denkmalpflege und Heimatschutz, Salzburg, 14. und 15. September 1911, Stenographischer Bericht*, Berlin, 1911., 72.

⁴⁵ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

⁴⁶ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

⁴⁷ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

⁴⁸ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

⁴⁹ Usp. ANĐELA HORVAT: O djelovanju Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu od 1910. – 1914., u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 2 – 3, Zagreb, 1976. – 1977., 19.

Esterer i Paul Clemen,⁵⁰ o čemu će još biti riječi u trećemu poglavlju ovoga diplomskoga rada.

2. 1. Godina 1905

Godina 1905. izuzetno je značajna za razvoj konzervatorske misli, kako početka, tako i cijeloga 20. stoljeća. Te su godine Dani konzerviranja održani u Bambergu, a glavna je rasprava tematizirala održavanje dvorca u Heidelbergu. Pitanje o obnovi dvorca u Heidelbergu bilo je aktualno još 1891. godine, kada je komisija, u čijem je sastavu bio i Adolf von Oechelhaeuser, javno odbila bilo koju vrstu ponovne, cjelovite ili djelomične uspostave dijelova dvorca koji su definirani kao ruševine, a radovi su bili dopušteni isključivo u slučaju održavanja, pri čemu se obnova odobrava samo ako su dijelovi toliko oštećeni, da se bez obnove ne bi mogli sačuvati.⁵¹ U međuvremenu su tekli restauratorski radovi na određenim dijelovima kompleksa heidelberškog dvorca i utvrde, primjerice na stambenoj strukturi *Friedrichsbau*, koja nije bila ruševina, a godine 1901., kada je Karl Schäfer predstavio projekt rekonstrukcije krila dvorca pod nazivom *Otto-Heinrichbau*, ponovno se aktualizirala diskusija o istome pitanju. Georg Dehio je kao zasebni letak na tu temu napisao *Was wird aus dem Heidelberger Schloß werden* [hrv. *Što će se dogoditi s heidelberškim dvorcem?*]⁵² U tome tekstu se odmaknuo od pristupa zaštiti spomenika karakterističnog za 19. stoljeće⁵³ i podsjetio na zaključke koje je donijela komisija 1891., a koje je i on sam podržao: „Odbijanje svake pomisli na ponovnu uspostavu dijelova kojih danas više nema, samo održavanje postojećeg.“⁵⁴

Dehiov rad *„Denkmalschutz und Denkmalpflege im 19. Jahrhundert* [hrv. *Zaštita i njega spomenika u 19. stoljeću*], stvarni programatski spis moderne zaštite spomenika u Njemačkoj, iznesen je prilikom rođendanske svečanosti za cara 27. siječnja 1905. na sveučilištu u Straßburgu – bio je to onaj tekst na koji se Alois Riegl iste godine u svojim *Neue Strömungen in der Denkmalpflege* [hrv. *Nova strujanja u zaštiti spomenika*] kritički referirao.“⁵⁵

---

⁵⁰ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

⁵¹ Usp. ADOLF VON OECHELHAEUSER: rasprava na temu: Erhaltung des Heidelberger Schlosses, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. II., Leipzig, 1913., 356.

⁵² Usp. MARION WOHLLEBEN, GEORG MÖRSCH (ur.): (bilj. 6), 15.

⁵³ Usp. JOHANNES HABICH (ur.): (bilj. 7), 63.

⁵⁴ GEORG DEHIO: Was wird aus dem Heidelberger Schloss werden?, Straßburg, 1901., 249. – 250., u: *Heidelberger historische Bestände – digital*, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/dehio1901> (13.4.2017)

⁵⁵ MARION WOHLLEBEN: (bilj. 15), 74.

Tematizirao je pitanje kako trajno očuvati spomenike iz prošlosti⁵⁶ i naveo činjenicu kako je i u prošlosti „uvijek stara umjetnost bila zamijenjena novom.“⁵⁷ Prema njegovu mišljenju „pri novogradnji u starinskom okruženju nije važno sačuvati ono što ljudi nazivaju „stilom“ i što u pravilu nije ništa drugo nego umjetna, neistinita tvorevina koja se oslanja na uzore iz prošlosti [on to pejorativno naziva *Altertümelei*]: već je važno svekolike odnose i ukupni umjetnički dojam prilagoditi prenesenoj slici ulice, što vrlo dobro može biti ostvareno i u modernim oblicima.“⁵⁸ Protivio se bilo kakvoj rekonstrukciji starih spomenika⁵⁹ i zastupao „pravu, zdravu, modernu, njemačku arhitekturu.“⁶⁰

Spomenuta, treća, rasprava o očuvanju heidelberškog dvorca na Danima konzerviranja u Bambergu 1905. godine obuhvaća više od 70 stranica Izvatka iz stenografskih izvješća toga skupa.⁶¹ U raspravi su se posebno istaknuli Clemen i Dehio, protiveći se rekonstrukciji. Clemen je upozorio na to, da bi u slučaju rekonstrukcijskih radova mogli stradati stariji dijelovi koji su ostali sačuvani.⁶² Definirao je primjer radova na obnovljenom dijelu dvorca *Friedrichsbau* kao „Imitationskunst“⁶³ (hrv. „umjetnost oponašanja“) jer se pri istima ne mogu stariji i novi dijelovi raspoznati kao takvi.⁶⁴ Iz toga razloga je zaključio kako „postoji još mogućnosti, umjetničkih i tehničkih mogućnosti, održati *Ottoheinrichsbau* [krilo dvorca pod nazivom *Otto-Heinrich*] u sadašnjem stanju, bez da se prouzroče bitne promjene njegove strukture i izgleda.“⁶⁵ Dehio je naveo kako, zajedno sa „stotinama, tisućama obrazovanih Njemaca“ [od komisije koja je trebala donijeti konačnu odluku o sudbini dvorca] obavezno zahtijeva da se ne učini niti jedan korak, koji se ne bi mogao povratiti.“⁶⁶ Smatrao je takvu reverzibilnost pri bilo kakvim radovima važnom jer će u budućnosti „vjerojatno pogledi na

---

⁵⁶ Usp. GEORG DEHIO: Denkmalschutz und Denkmalpflege im neunzehnten Jahrhundert: Rede zur Feier des Geburtstages Sr. Majestät des Kaisers gehalten in der Aula der Kaiser-Wilhelms-Universität am 27. Januar 1905, Straßburg, 1905., 5., u: *Bayerische Staatsbibliothek digital*, http://reader.igitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11167008_00009.html (14.4.2017) i u: GEORG DEHIO: *Kunsthistorische Aufsätze*, München/Berlin, 1914., 264., u: *Deutsches Textarchiv DTA*, http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/dehio_aufsaeetze_1914?p=326 (14.4.2017)

⁵⁷ GEORG DEHIO: (bilj. 56), 6.

⁵⁸ GEORG DEHIO: (bilj. 56), 15.

⁵⁹ Usp. GEORG DEHIO: (bilj. 56), 25.

⁶⁰ GEORG DEHIO: (bilj. 56), 25.

⁶¹ Usp. Sadržaj, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. II., Leipzig, 1913.

⁶² Usp. PAUL CLEMEN: rasprava na temu: Erhaltung des Heidelberger Schlosses, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. II., Leipzig, 1913., 412.

⁶³ PAUL CLEMEN: (bilj. 62), 412.

⁶⁴ Usp. PAUL CLEMEN: (bilj. 62), 413.

⁶⁵ PAUL CLEMEN: (bilj. 62), 416.

⁶⁶ GEORG DEHIO: rasprava na temu: Erhaltung des Heidelberger Schlosses, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. II., Leipzig, 1913., 424.

vrijednost i bit spomenika biti jasniji⁶⁷ i buduće bi generacije mogle koristiti druge metode i tehnička sredstva.⁶⁸ On je, slično kao Clemen, zaključio kako se „za sada treba zadovoljiti onim mjerama zaštite i opreza, koje će zasigurno osigurati dogledno trajanje građevine bez težih oštećenja, recimo na pedeset, recimo na sto godina – i onda će uslijediti nova heidelberška rasprava.“⁶⁹

Rasprava o obnovi dvorca u Heidelbergu jasno prikazuje paradigmatičke promjene u zaštiti spomenika s početka 20. stoljeća: „od starijih, kritički diskutiranih intervencija dovršavanja Friedrichsbaua koje je vodio visokoškolski učitelj iz Karlsruhea Carl Schäfer, preko odbijanja njegovih projekata za Ottheinrichsbau (...), do odluke o očuvanju ansambla ruševina nakon žustrih rasprava između stručnjaka i političara.“⁷⁰

Uz rasprave iz 1909. godine na Danima konzerviranja održanim u Trieru, koje će biti prezentirane u drugoj točki ovoga poglavlja, a koje su, također, primarno vezane uz pitanja stila (*Stilfragen*), odnosno, konkretno, uz održavanje rimske Carske palače u Trieru, ili obnovu crkve svetoga Mihovila u Hamburgu⁷¹, ova je najznačajnija jer prezentira paradigmatičke promjene u konzervatorskoj teoriji i praksi u prvim godinama 20. stoljeća, prezentirane u drugome poglavlju ovoga diplomskoga rada.

2. 2. Godina 1909.

Dani konzerviranja su 1909. godine, kako je već spomenuto, održani u Trieru. Kao i 1905. u Bambergu, i ovdje su se vodile rasprave o pitanju stila pri intervencijama na spomeniku, odnosno njegovim dijelovima. Na raspravi pod nazivom *Die Stilfrage bei Wiederherstellung alter Baulichkeiten* (hrv. *Pitanje stila pri obnovi starih građevina*) sudjelovali su, između ostalih, i Gurlitt, Dehio i Clemen.

Profesor Carl Weber (1870. – 1915.) iz Danziga (Gdanjska) je kao referent iznio mišljenje kako moderni oblikovni jezik nije prikladan pri obnovi monumentalnih spomenika iz prošlosti jer ne može udovoljiti svim kompozicijskim i oblikovnim zahtjevima istih,⁷² a „time su mogućnosti za to da se pomoću ograničenih novih ideja moderne stvori monumentalna

---

⁶⁷ GEORG DEHIO: (bilj. 66), 424.

⁶⁸ Usp. GEORG DEHIO: (bilj. 66), 424.

⁶⁹ GEORG DEHIO: (bilj. 66), 425.

⁷⁰ UTA HASSLER: (bilj. 14), 180.

⁷¹ Usp. Sadržaj, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): (bilj. 61), isto.

⁷² Usp. CARL WEBER: rasprava na temu: *Die Stilfrage bei Wiederherstellung alter Baulichkeiten*, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 101. – 102.

građevina još neznatnije.⁷³ On se zalagao za oslanjanje na povijesne stilove pri obnovama, budući da je to „dalo zbilja važne rezultate“.⁷⁴ Arhitekt Carl Rehorst (1866. – 1919.) iz Kölna, koji je prije ovoga skupa bio protivnik moderne umjetnosti, istaknuo je kako je, djelomično, promijenio mišljenje nakon što je saslušao izlaganja Emila Högga i Paula Clemena na raspravi vezanoj uz obnovu crkve svetoga Mihovila u Hamburgu na istome skupu, u kojima opravdavaju korištenje modernih oblika u zaštiti spomenika.⁷⁵ On je i dalje bio „mišljenja, da se u svim onim slučajevima, u kojima se radi o obnovi ili dopuni pojedinih dijelova stare građevine/arhitektonskog ostvarenja čiji se izvorni oblik u potpunosti, nesumnjivo može potvrditi i besprijeckorno imitirati, treba voditi restauriranjem u starome stilu.“⁷⁶ No, smatrao je kako u slučaju da građevina do trenutka kada se na njoj intervenira nikada nije bila, primjerice, oslikana, dekorirana ili opremljena, takve intervencije „ne trebaju biti izvedene u stilu građevine ili određenih dijelova, nego u modernom stilu.“⁷⁷

Za moderni stil se zalagao profesor Konrad von Lange (1855. – 1921.) iz Tübingena. On je istaknuo kako se načine restauriranja treba prilagoditi vremenu⁷⁸ jer ono nosi „nove materijale i tehnike, i nove konstrukcijske mogućnosti.“⁷⁹ Bio je mišljenja kako je moderni, možda *nejedinstveni*⁸⁰ stil, ili potreba za istim, zadalo arhitektonskoj praksi nove zadatke i kako suvremeni umjetnici imaju potrebu za vlastitim umjetničkim izražajem.⁸¹ Njegovo zalaganje za modernu arhitekturu u zaštiti spomenika došlo je do izražaja u sljedećoj rečenici: „I gospodo moja, budući da težimo tomu novome stilu, ne smijemo našim graditeljskim umjetnicima uskratiti proširivanja i izgradnje starih građevina/arhitektureu novome, u modernome stilu.“⁸² Takvom se mišljenju priključio i Cornelius Gurlitt, smatrajući kako suvremenomu umjetniku treba omogućiti izražavanje „individualnosti (...) kako bi naše

---

⁷³ CARL WEBER: (bilj. 72), 102.

⁷⁴ CARL WEBER: (bilj. 72), 102.

⁷⁵ Usp. CARL REHORST: rasprava na temu: Die Stilfrage bei Wiederherstellung alter Baulichkeiten, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 103.

⁷⁶ CARL REHORST: (bilj. 75), 104.

⁷⁷ CARL REHORST: (bilj. 75), 105.

⁷⁸ Usp. KONRAD VON LANGE: rasprava na temu: Die Stilfrage bei Wiederherstellung alter Baulichkeiten, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 111. – 112.

⁷⁹ KONRAD VON LANGE: (bilj. 78), 112.

⁸⁰ Protivnici modernih tendencija u zaštiti spomenika svoje su stavove argumentirali nepostojanjem odlika jedinstvenoga modernoga stila, a von Lange je u raspravi napomenuo kako isti ni ne treba biti jedinstven, nego je važno da već postoji. Usp. KONRAD VON LANGE: (bilj. 78), 111.

⁸¹ Usp. KONRAD VON LANGE: (bilj. 78), isto.

⁸² KONRAD VON LANGE: (bilj. 78), 112.

vlastito vrijeme moglo doći do izražaja“.⁸³ Georg Dehio je naveo spomenuti primjer restauriranja crkve sv. Mihovila u Hamburgu kako bi upozorio na činjenicu da u zaštiti spomenika na odluke u praksi značajno mogu utjecati „faktori i razmatranja posebne lokalne vrste“⁸⁴ i da zbog toga ponekad treba biti „tolerantan“.⁸⁵ Zadnje izlaganje na raspravi imao je Paul Clemen, koji je podsjetio na činjenicu kako su načini restauriranja u prošlosti odgovarali upravo shvaćanju vremena u kojemu je pojedino restauriranje izvršeno, ističući pri tomu da je svako vrijeme imalo svoje greške, ali da ih ne treba svjesno ponavljati, nego da se treba okrenuti suvremenim spoznajama.⁸⁶

U netom prezentiranim raspravama na Danima konzerviranja 1909. godine izlagači su se često, iznoseći svoje stavove, referirali na primjer restauriranja crkve sv. Mihovila u Hamburgu (St. Michaeliskirche) koja je izgorjela u požaru 1906. godine.⁸⁷ Na tome je skupu vođena rasprava pod nazivom *Der Wiederaufbau der St. Michaeliskirche in Hamburg* (hrv. *Rekonstrukcija crkve sv. Mihovila u Hamburgu*) na kojoj se posebno istaknuo Emil Högg (1867. – 1954.) iz Bremena. Kritizirao je stilski i oblikovno vjernu obnovu crkve, smatrajući kako za istu nisu postojali pravi argumenti jer je argument poput onoga, da je crkva djelo arhitekta Sonnina, neutemeljen, budući da su znanstvene studije pokazale kako, primjerice, vanjski plašt crkve, koji se tomu arhitektu pripisivao, nije njegovo djelo i da je on u izgradnji sudjelovao zapravo samo kao statičar.⁸⁸ Unutrašnja oprema i dekoracija su bili rezultati rada više umjetnika, a ono što je požar uništio, ne može vratiti nijedna intervencija.⁸⁹ Naglasio je kako je „ta novogradnja tehničko remek djelo, ponosni svjedok modernog učinka na području željezne konstrukcije i gradnje armiranim betonom, uza svu pomoć koju pruža elektricitet.“⁹⁰

---

⁸³ CORNELIUS GURLITT: rasprava na temu: Die Stilfrage bei Wiederherstellung alter Baulichkeiten, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 116.

⁸⁴ GEORG DEHIO: rasprava na temu: Die Stilfrage bei Wiederherstellung alter Baulichkeiten, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 117.

⁸⁵ GEORG DEHIO: (bilj. 84), isto.

⁸⁶ Usp. PAUL CLEMEN: rasprava na temu: Die Stilfrage bei Wiederherstellung alter Baulichkeiten, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 121. – 122.

⁸⁷ Rehorst je podržao mišljenje Emila Högga o restauratorskim radovima na crkvi sv. Mihovila u Hamburgu, usp. CARL REHORST, (bilj. 74), 103.; Dehio je taj primjer naveo kako bi ukazao na iznimne primjere u praksi zaštite spomenika, odnosno na činjenicu da ponekad važnu i/ili odlučujuću ulogu pri odlučivanju o metodama rada mogu imati i drugi faktori, koji nisu i ne moraju biti ispravni s gledišta povijesti umjetnosti i zaštite spomenika, usp. GEORG DEHIO: (bilj. 84), isto.

⁸⁸ Usp. EMIL HÖGG: rasprava na temu: Der Wiederaufbau der St. Michaeliskirche in Hamburg, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 456. – 457.

⁸⁹ Usp. EMIL HÖGG: (bilj. 88), 458.

⁹⁰ EMIL HÖGG: (bilj. 88), 459.

Ova je rekonstrukcija, dakle, odraz vremena u kojemu je izvršena, odraz 20. stoljeća⁹¹ unatoč primjeni metode stilskeg restauriranja jer se ni referiranjem na oblike iz prošlosti oni ne mogu povratiti.⁹² Podsjetio je na to kako su Gurlitt i Hager u prvim godinama 20. stoljeća bili pojedinci koji su se zalagali za slobodu umjetničkog izražavanja suvremenog umjetnika, a nekoliko godina poslije se većina stručnjaka složila oko toga da se „umjetnost ne može odvojiti od zaštite spomenika“⁹³ jer svaka građevina u koju intervenira suvremeni umjetnik bilo kojih tendencija u zaštiti spomenika „nosi pečat našega vremena“.⁹⁴ Gurlitt je dao do znanja da je i netom nakon požara, 1906. godine, bio protiv rekonstruiranja,⁹⁵ ali da su stanovnici Hamburga imali važnu ulogu pri odlučivanju, što je, uostalom, bio slučaj i u prethodna tri slučaja kada je crkva izgorjela, ali su se, za razliku od ovoga puta, stanovnici prije svaki put odlučili za ponovnu izgradnju u duhu vremena u kojemu su živjeli, a „ovaj put je Hamburg zapostavio taj snažan osjećaj samosvijesti.“⁹⁶

Die Erhaltung des römischen Kaiserpalastes in Trier (Održavanje rimske Carske palače u Trieru) je također bila tema o kojoj se vodila važna rasprava na skupu 1909. godine, na kojoj su se svojim mišljenjem istaknuli Clemen i Dehio. Obojica su se protivili bilo kakvom rekonstruiranju; prema Clemenovu mišljenju je trebalo uložiti još sredstava kako bi se temeljito istražilo ostatke palače i njezina struktura u svrhu bolje zaštite,⁹⁷ a Dehio je istaknuo kako je, primjerice, i vegetacija na i oko ruševina dio estetike palače i kako bi trebalo istražiti je li ona i u kojim uvjetima štetna za istu.⁹⁸

---

⁹¹ Usp. EMIL HÖGG: (bilj. 88), 459.

⁹² Usp. EMIL HÖGG: (bilj. 88), 461.

⁹³ EMIL HÖGG: (bilj. 88), 464.

⁹⁴ EMIL HÖGG: (bilj. 88), 465.

⁹⁵ Usp. CORNELIUS GURLITT: rasprava na temu: Der Wiederaufbau der St. Michaeliskirche in Hamburg, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 470.

⁹⁶ CORNELIUS GURLITT: (bilj. 95), 471.

⁹⁷ Usp. PAUL CLEMEN: rasprava na temu: Die Erhaltung des römischen Kaiserpalastes in Trier, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 303. – 305.

⁹⁸ Usp. GEORG DEHIO: rasprava na temu: Die Erhaltung des römischen Kaiserpalastes in Trier, u: ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, sv. I., Leipzig, 1910., 305. – 306.

3. Termin *kreativno konzerviranje*

Termin *kreativno konzerviranje* (njem. *schöpferische* ili *gestaltende Denkmalpflege*) u literaturu je, prema Fleischner, uveo Rudolf Esterer (1879. – 1965.) 1929. godine⁹⁹ na izlaganju pod nazivom *Heimatschutz und neue Baugesinnung* [u doslovnom prijevodu s njemačkoga jezika: *Zaštita zavičaja i nova strujanja u graditeljstvu*].¹⁰⁰ U definiciji obuhvaća način interpretacije koji spomenik pokušava prilagoditi istovremeno suvremenoj upotrebi i zahtjevima zaštite.¹⁰¹ Prvi primjeri kreativnog konzerviranja sežu u 1920-e godine, a takav se trend zadržao do vremena koje je uslijedilo nakon Drugoga svjetskog rata.¹⁰² Naime, 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća pojavile su se metodološke promjene u zaštiti spomenika, ali one nisu bile paradigmatičke kao one s početka stoljeća. I dalje su se vodile rasprave oko toga u kolikoj mjeri bi trebala biti dozvoljena intervencija u spomenik. Dagobert Frey je pisao kako u zaštiti spomenika ne bi trebala postojati nikakva dogmatika, a Clemen je bio mišljenja kako se treba okrenuti naprednim metodama.¹⁰³ Većina stručnjaka se složila oko činjenice da se treba odmaknuti od „dviju osnovnih smjernica u metodici dosadašnjeg konzerviranja. S jedne se strane kritizirao pretjerani konzervatorski trud, koji je veliki broj spomenika u ranoj fazi zaštite spomenika više uništio nego sačuvao [...] S druge su se strane konzervatori 30-ih godina distancirali od protustruje nastale na prijelazu stoljeća koja je kritizirala te metode: 'Dok je prijašnje razdoblje u dopuni, restauriranju, konzerviranju činilo previše, sadašnje čini premalo.'“¹⁰⁴ Konzervatorima se zamijeralo što spomenik promatraju isključivo kao „povijesni dokument, a ne kao nešto što je *živo* u poveznici s korištenjem u suvremenom dobu.“¹⁰⁵

Iako kod kreativnog konzerviranja postoji spomenuti svojevrsni odmak od ideja s početka stoljeća, može se reći da je ono proizašlo iz njih. Primjerice, vidjeli smo kako su Cornelius Gurlitt, Georg Dehio ili Georg Hager u raspravama na Danima konzerviranja u prvomu desetljeću izražavali neslaganje s mišljenjem o tome da se nova arhitektura, odnosno radovi

---

⁹⁹ Usp. SUSANNE FLEISCHNER: „*Schöpferische Denkmalpflege*“. *Kulturideologie des Nationalsozialismus und Positionen der Denkmalpflege. Beiträge zur Denkmalpflege und Bauforschung*, sv. 1, Münster, 1999., 37.

¹⁰⁰ Usp. ARMIN HANSON: *Denkmal- und Stadtbildpflege in Potsdam 1918 – 1945*, Potsdam, 2011., 125.

¹⁰¹ Usp. ARMIN HANSON: (bilj. 100), 126.

¹⁰² Usp. ARMIN HANSON: (bilj. 100), 126.

¹⁰³ Usp. BRITTE PUSBACK: *Stadt als Heimat: die Danziger Denkmalpflege zwischen 1933 und 1939*, Köln, 2006., 274.

¹⁰⁴ BRITTE PUSBACK: (bilj. 103): isto.

¹⁰⁵ BRITTE PUSBACK: (bilj. 103): isto.

na spomeniku trebaju optički prilagoditi starim dijelovima.¹⁰⁶ Na skupu *Dani konzerviranja i zaštite zavičaja* (njem. *Tag für Denkmalpflege und Heimatschutz*), održanom 1930. godine u Kölnu, tematiziralo se simboličko značenje spomenika, a 1933. je Paul Clemen u svojemu spisu *Die deutsche Kunst und die Denkmalpflege* (hrv. *Njemačka umjetnost i konzerviranje*) svim spomenicima pripisao to značenje.¹⁰⁷ Na tome je skupu ustanovljeno kako se „umjetnička, novostvaralačka [*neuschöpferische*] djelatnost konzervatora treba promatrati kao najvažnija zadaća.“¹⁰⁸ Potom se pojavilo mišljenje, kako simbolička funkcija spomenika zahtijeva i vidljivi simbolički oblik, koji bi tu funkciju prenio promatraču. Stoga ni stilsko restauriranje, ni znanstveni pristup koji prikazuje povijesnost spomenika nisu bili prikladni za prezentaciju spomenika, nego je trebalo osmisliti nove restauratorske smjernice, koje su obuhvaćene terminom kreativnog konzerviranja.¹⁰⁹ Naglasak je više bio na uspostavi nekadašnje ljepote, nego li na povijesnoj supstanci građevine.¹¹⁰ „U rječniku zaštite spomenika dvadesetih godina pojam *kreativno* se prvenstveno vezao za restauratorsko djelovanje koje se oblikovno obvezivalo suvremenom umjetničkom stvaranju. Prema kraju desetljeća se iz te definicije restauriranja izostavio pojam *moderno*. Time je pojam *kreativno* izbjegao dotad dominirajuću raspravu o stilu. (...) *Kreativnom restauriranju* se pridodalo značenje *snažnog individualnog stvaranja* koje štiti izvorni oblikovni karakter.“¹¹¹

---

¹⁰⁶ Usp. FELIX HAMMER: *Die geschichtliche Entwicklung des Denkmalrechts in Deutschland*, Tübingen, 1995., 392.

¹⁰⁷ Usp. JULIA FELDTKELLER: (bilj. 34), 157.

¹⁰⁸ ACHIM HUBEL: Die Gratwanderung zwischen Bewahren und Erneuern. Über das Berufsethos des Denkmalpflegers, u: *Denkmalschutz-Informationen*, sv. 19., br. 3, Berlin, 1995., u: *Deutsches Nationalkomitee für Denkmalschutz*, http://www.dnk.de/Archiv/n2413?node_id=2399&from_node=2413&beitrag_id=508 (4.5.2017.)

¹⁰⁹ Usp. JULIA FELDTKELLER: (bilj. 34), 157.

¹¹⁰ Usp. ARMIN HANSON: (bilj. 100), 249.

¹¹¹ JULIA FELDTKELLER: (bilj. 34), 157.

4. Kaiserburg u Nürnbergu kao primjer kreativnog konzerviranja

Kao što je spomenuto, 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća pojavile su se nove tendencije u zaštiti spomenika, koje su u obzir uzimale i povijesni karakter građevine, ili čak ambijenta u kojem je građevina nastala.¹¹² Kako bi se naglasio povijesni karakter cjelokupne slike grada, posezalo se za metodama „raščišćavanja“ (njem. „Bereinigung“)¹¹³ kojima su uklanjani „utjecaji koji tome smetaju“,¹¹⁴ a prije svega kasniji dodaci, primjerice, oni iz vremena historicizma i to posebice u starome dijelu grada.¹¹⁵ Unatoč proizvoljnim preinakama pri kreativnom konzerviranju, „na temelju postojećih materijalnih izvora se može potvrditi, da je pravilo pri održavanju i popravcima bilo odgovorno postupanje originalnim supstancama građevine“,¹¹⁶ što je bilo u skladu s težnjama moderne zaštite spomenika začete na prvim Danima konzerviranja 1900. godine.¹¹⁷

Kao primjer kreativnog konzerviranja i njegovih odlika može se navesti dvorac u Nürnbergu, poznat pod nazivom *Kaiserburg*. Obnovu dvorca (slika 1 i slika 2) je godine 1934.¹¹⁸, prema nekim autorima već 1933.¹¹⁹ započeo i vodio arhitekt Rudolf Esterer, a prema Susanne Fleischner njegove su intervencije djelomice uništile i krivotvorile originalne elemente građevine.¹²⁰ Radovi na dvorcu su, kao i mnogi drugi toga vremena u Trećemu Reichu, izvođeni pod osobnim pokroviteljstvom Adolfa Hitlera,¹²¹ a tih se godina, u skladu s nacionalsocijalističkom ideologijom i propagandom, težilo ka prezentiranju srednjovjekovnog karaktera starih dijelova grada i građevine poput dvoraca služile su inscenaciji nacističkomu režimu,¹²² koji je pomoću slike grada htio naglasiti germansko-nordijsko podrijetlo njemačkoga naroda.¹²³ Ideje o kreativnom konzerviranju pojavile su se, kao što je navedeno, još 1920-ih godina, i bile su u konzervatorskoj praksi, ne samo u Njemačkoj, nego i šire,

---

¹¹² Usp. ARMIN HANSON: (bilj. 100), 248.

¹¹³ ARMIN HANSON: (bilj. 100), 248.

¹¹⁴ ARMIN HANSON: (bilj. 100), 248.

¹¹⁵ Usp. ARMIN HANSON: (bilj. 100), 249.

¹¹⁶ ARMIN HANSON: (bilj. 100), 249.

¹¹⁷ Usp. ARMIN HANSON: (bilj. 100), 249.

¹¹⁸ Usp. ARMIN HANSON: (bilj. 100), 125., 249.

¹¹⁹ Usp. MILES GLENDINNING: *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to Modernity*, London, 2013., 215.: autor Estererove intervencije na Kaiserburgu „od 1933.“ naziva „rustičnim restauriranjem“.

¹²⁰ Usp. SUSANNE FLEISCHNER: (bilj. 99), 38. – 40.

¹²¹ Usp. MILES GLENDINNING: (bilj. 119), 218.

¹²² Usp. FABIAN LINK: *Burgen und Burgenforschung im Nationalsozialismus: Wissenschaft und Weltanschauung 1933 – 1945*, Köln, Weimar, 2014., 57. – 58.

¹²³ Usp. MAIKE STEINKAMP: „Urgestalt des deutschen Formerlebnisses“. *Mittelalter und Moderne in der Kunstkritik nach 1933*, u: BRUNO REUDENBACH, MAIKE STEINKAMP (ur.): *Mittelalterbilder im Nationalsozialismus*, Berlin, 2013., 64.

zastupljene sve do u poslijeratno razdoblje¹²⁴ – one su kroz svo to razdoblje „ostale iste, samo su se mijenjali politički okviri.“¹²⁵ Nürnberg je bio jedan od rijetkih gradova koji su do 20. stoljeća sačuvali svoju srednjovjekovnu gradsku jezgru¹²⁶ i istu je trebalo osloboditi svih dodataka koji narušavaju srednjovjekovni karakter. To se postizalo „tipičnim retoričkim jezikom – *Entschandlung, Wiedergutmachen, Gesundheitsmaßnahmen* [uklanjanje sramote, popravak, mjere za oporavak]“¹²⁷ koji se, zbog poštivanja povijesnosti, metodološki nije razlikovao od jezika zaštite spomenika prethodnih godina.¹²⁸

Uklanjanjani su većinom historicistički dodaci, stari elementi reupotrebljavani u svrhu historiziranja novogradnji¹²⁹, a kao odlika kreativnog konzerviranja toga vremena bila je „integracija suvremene umjetnosti“,¹³⁰ koja se češće reflektirala na području zidnoga slikarstva, nego li arhitektonske dekoracije.¹³¹ Brite Pusback intervencije pri kreativnom konzerviranju klasificira prema trima principima:¹³² prema principu „staro u staromu“, pri kojemu se tijekom obnove koriste stari elementi koji odgovaraju karakteru građevine, a možda nisu bili nikada dio te cjeline¹³³; prema principu „staro u novomu“, koji podrazumijeva „ugradnju translociranih arhitektonskih elemenata“¹³⁴ u novogradnje, kako bi se, ne samo historizirala nova gradnja, nego ista ujedno prilagodila postojećem, starijem graditeljskom karakteru u kojem je nastala,¹³⁵ i prema principu „novo u staromu“, pri kojemu se „stare građevine dekoriraju suvremenim ukrasom, posebice plastikom i proizvodima iz umjetničkog obrta“. ¹³⁶ Stari su se elementi od novih morali jasno moći raspoznati,¹³⁷ korištena su nova tehnička dostignuća i moderni oblici¹³⁸ koji su se tematski referirali na prošle arhitektonske i umjetničke tradicije.¹³⁹ Tradicionalni motivi izvodili su se pomoću modernih, suvremenih

---

¹²⁴ Usp. ARMIN HANSON: (bilj. 100), 126.

¹²⁵ ARMIN HANSON: (bilj. 100), 126.

¹²⁶ Usp. HERALD STRECK: *Erneuerung und Bewahrung im Stadtbaugeschehen*, u: HERALD STRECK (ur.): *Neue Stadtbaukultur: Jahrbuch 2013 – Stadtbild Deutschland*, Norderstedt, 2014., 53.

¹²⁷ MILES GLENDINNING: (bilj. 119), 218.

¹²⁸ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 135. – 136.

¹²⁹ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 134. – 136.

¹³⁰ BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 136.

¹³¹ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 136.

¹³² Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 136. – 138.

¹³³ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 137.

¹³⁴ BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 137.

¹³⁵ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 137.

¹³⁶ BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 138.

¹³⁷ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 242.

¹³⁸ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 241.

¹³⁹ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 131.

načina oblikovanja,¹⁴⁰ građevine su u interijeru trebale biti moderno opremljene i prilagođene suvremenim potrebama, a u eksterijeru odražavati starost.¹⁴¹

Rekonstrukcije povijesnih spomenika su, sukladno idejama s početka 20. stoljeća, bile dozvoljene samo u iznimnim slučajevima¹⁴², kada je, primjerice, spomenik u egzemplarne svrhe „trebalo učiniti dostupnim javnosti“,¹⁴³ odnosno kako bi „optimalno mogao ispuniti pedagošku funkciju koja mu je dodijeljena.“¹⁴⁴ Ta je nova konzervatorska praksa „ujedinila staro s novim, spomenik obnavljala u starome „duhu“, bez odricanja prava suvremene umjetnosti na vlastiti umjetnički izraz.“¹⁴⁵

Prema Fleischner i Schecku, Esterer je očuvanje povijesnih građevina i njihovih dijelova podredio vlastitim estetskim sklonostima,¹⁴⁶ ali su intervencije poput njegove na Kaiserburgu bile „relativno rijetki primjeri“¹⁴⁷ jer se u većini slučajeva kreativnog konzerviranja „težilo ravnoteži između pojava na originalnoj supstanci uvjetovanih održavanjem i potrebe za estetski zadovoljavajućim prizorom.“¹⁴⁸

Ludwig Siebert (1874. – 1942.), od 1933. godine ministar predsjednik Bavarske, izradio je tzv. *Ludwig-Siebert-Programm* za održavanje bavarskih spomenika¹⁴⁹ u kojemu „atraktivno oblikovanje dvoraca“¹⁵⁰ uključuje i uređenje „okolnih cesta i puteva“¹⁵¹, kako bi posjetitelji „mogli uživati u ljepotama njemačkih krajolika.“¹⁵² Upravo je on godine 1934. angažirao Rudolfa Esterera na radovima na Kaiserburgu jer su se „Estererova estetska stajališta o tretmanu povijesnih spomenika s jedne strane protivila „funkcionalno-racionalističkomu“ načinu gradnje predstavnika nove stvarnosti [njem. Neue Sachlichkeit] koji je djelovao „hladno“, a s druge strane rekonstruirajućemu historicizmu jednog Ebhardta, kojeg je Esterer promatrao kao „već nadživljeni utjecaj umjetnički nekretnoga 19. stoljeća.“¹⁵³ Važna je

---

¹⁴⁰ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 131.

¹⁴¹ Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 146.

¹⁴² Usp. BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 146.

¹⁴³ BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 146.

¹⁴⁴ ARMIN HANSON: (bilj. 100), 124., prema: SUSANNE FLEISCHNER: (bilj. 99), 21.

¹⁴⁵ BRITE PUSBACK: (bilj. 103), 131.

¹⁴⁶ Usp. ARMIN HANSON: (bilj. 100), 125.

¹⁴⁷ ARMIN HANSON: (bilj. 100), 125.

¹⁴⁸ ARMIN HANSON: (bilj. 100), 125., citat prema THOMAS SCHECK: *Denkmalpflege und Diktatur: die Erhaltung von Bau- und Kunstdenkmälern in Schleswig-Holstein und im Deutschen Reich zur Zeit des Nationalsozialismus*, Berlin, 1995., 67.

¹⁴⁹ Usp. FABIAN LINK: (bilj. 122), 58.

¹⁵⁰ FABIAN LINK: (bilj. 122), 59.

¹⁵¹ FABIAN LINK: (bilj. 122), 59.

¹⁵² FABIAN LINK: (bilj. 122), 59.

¹⁵³ FABIAN LINK: (bilj. 122), 305.

bila kreativnost umjetnika, a ne Ebhardtova „vjernost stilu“,¹⁵⁴ stoga se Esterer protivio rekonstrukciji „za koju ionako ne postoji znanstvena utemeljenost“¹⁵⁵ i zalagao za novu izgradnju u duhu suvremenoga doba, koja odražava razumijevanje i poštivanje sačuvanih oblika i elemenata iz prošlih vremena¹⁵⁶, i pri kojoj se „postojeći elementi trebaju integrirati u novogradnju.“¹⁵⁷ Historicističke intervencije u neogotičkom stilu¹⁵⁸ su zbog valorizacije i naglašavanja srednjovjekovnog sloja bile uklonjene¹⁵⁹ u duhu spomenutog Entschandelunga „kao slabi, akademski neogotički stilski oblici“.¹⁶⁰ Intervencije započete 1934. završene su već 1935. godine¹⁶¹, a budući da je nakon Drugoga svjetskoga rata postao predsjednikom Bavarske uprave državnih dvoraca, vrtova i voda (njem. „Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen“),¹⁶² Esterer je od 1945. vodio obnovu ratom „70 – 80% razrušenog dvorca“.¹⁶³ Prilikom te se obnove, koja je završena tek nakon njegove smrti, 1981. godine,¹⁶⁴ nastavio na koncepciju kreativnog konzerviranja¹⁶⁵ (slika 7) i dvorac obnovio „skoro jednako onako kako ga je [...] obnovio i prije rata.“¹⁶⁶

Uredništvo mjesečnika *Der Baumeister* iz 1935. godine izvjestilo je o Estererovim intervencijama na Kaiserburgu. Prvo su, pomoću arhivskih istraživanja, uklonjeni historicistički dodaci koji su potjecali iz vremena obnova u 19. stoljeću, a prvu¹⁶⁷ je od 1834. godine vodio arhitekt Karl Alexander von Heideloff (1789. – 1865),¹⁶⁸ zatim se pristupilo obnovi onih dijelova i elemenata dvorca na kojima je intervencija bila nužna.¹⁶⁹ Ista je

¹⁵⁴ FABIAN LINK: (bilj. 122), 306.

¹⁵⁵ FABIAN LINK: (bilj. 122), 306.

¹⁵⁶ Usp. FABIAN LINK: (bilj. 122), 306.

¹⁵⁷ FABIAN LINK: (bilj. 153), isto.

¹⁵⁸ Usp. Kaiserburg Nürnberg: Historischer Überblick, u: *Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen*, <http://www.kaiserburg-nuernberg.de/deutsch/burg/> (2.6.2017)

¹⁵⁹ BIRGIT FRIEDEL: Nürnberger Burg, 2010., u: *Historisches Lexikon Bayerns*, https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/N%C3%BCrnberger_Burg (2.6.2017)

¹⁶⁰ GUIDO HARBERS (ur.): Die Wiederherstellung der Kaiserburg in Nürnberg, u: *Der Baumeister. Monatshefte für Architektur und Baupraxis*, god. 33., br. 6, München, lipanj 1935., 186.

¹⁶¹ Usp. GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 159), 190.: u mjesečnom časopisu se izvještava o već izvedenim radovima.

¹⁶² Usp. FABIAN LINK: (bilj. 122), 320. – 321.

¹⁶³ BIRGIT FRIEDEL: (bilj. 159)

¹⁶⁴ Usp. ALFONS BAIER: Abriss der frühen Entwicklung Nürnbergs im Spiegel der Reichsgeschichte, 2014., u: *GeoZentrum Nordbayern*, http://www.angewandte-geologie.geol.uni-erlangen.de/nbg4_02.htm (4.6.2017.)

¹⁶⁵ usp. ROBERT SCHEDIWY: *Menschen Mächte Monumente: Aufsätze zur Architektur Urbanistik Geschichte*, Berlin, Münster, Beč, 2016., 72.

¹⁶⁶ Kaiserburg Nürnberg: Historischer Überblick: (bilj. 158)

¹⁶⁷ Naručitelj radova iz 1834. godine, kralj Ludvik I. Bavarski zbog nezadovoljstva unutrašnjim uređenjem, iste je prekinuo, a kralj Maksimilijan II. zadužio je 1851. arhitekta Augusta von Voita (1801. – 1870.) za restauriranje, koji je istu vodio do smrti kralja, 1864. godine. Usp. BIRGIT FRIEDEL: (bilj. 159)

¹⁶⁸ Heideloff, Karl Alexander von, u: *Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz28735.html> (7.6.2017)

¹⁶⁹ Usp. GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), isto.

izvedena u „starome duhu (...), ali ne u smislu slijepog oponašanja“,¹⁷⁰ nego je postojeća struktura služila kao uzor na kojeg se je referiralo pri izvedbi nove. „Od građevnog materijala svake vrste na mjestu njegove primjene su se izrađivali modeli koji su se uvijek iznova mijenjali i ispitivali, sve dok omjerima svojih veličina, načinom pripreme, ujedno oblikom i bojom nisu najbolje odgovarali karakteru određenog dijela građevine ili prostorije i neusiljeno se uklopili u isti.“¹⁷¹ Do izražaja su dolazili „stvarajući ljudi“¹⁷², obrtnici, koji su stvarali „vlastitim razmišljanjima i vlastitim iskustvom“.¹⁷³ Tamo gdje je bilo moguće, izbjegavala se strojna izrada jer se smatralo kako izvedba ljudskom rukom oživljava predmet.¹⁷⁴ Pri novim izvedbama dijelova „se nije vodilo idejom kako nešto treba prikazati kao staro, nego su oni svjesno izrađivani kao novi, ali tehnički savršeno u staromu duhu i najjednostavnijem obliku.“¹⁷⁵ Funkciji zdanja¹⁷⁶ se nastojalo prilagoditi sustav grijanja i osvjetljenja¹⁷⁷: budući da prostorije nisu korištene konstantno, odlučilo se uvesti mobilna, električna grijaća tijela, koja su se u prostoriju mogla unijeti po potrebi i time nisu narušavala izvorni karakter prostorije jer osim „nisko postavljenih utičnica [slika 6] za sustav grijanja u prostorijama ništa drugo nije [bilo] vidljivo.“¹⁷⁸ Zbog praktičnosti i „lijepih, ugođajnih svjetlosnih efekata“¹⁷⁹, problem osvjetljenja riješen je pomoću „pokretnog svjetla“¹⁸⁰ (slika 5), koje je također bilo u skladu s „izvornim karakterom starog Kaiserburga.“¹⁸¹ U Estererovu osobnom komentaru koji redakcija navedenog mjesečnog časopisa navodi na kraju, navedeno je kako su korištena nova tehnička sredstva, pomoću kojih se, primjerice, uredio novi sustav kanalizacije, sustav za dovod vode i odvod otpadnih voda za nove sanitarne čvorove i sl.¹⁸²

¹⁷⁰ GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), isto.

¹⁷¹ GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 186. – 187.

¹⁷² GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 187.

¹⁷³ GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 187.

¹⁷⁴ GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 187. – 188.

¹⁷⁵ GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 188.

¹⁷⁶ Kaiserburg je trebao služiti kao mjesto raznih svečanih okupljanja, prije svega državnih uzvanika, usp. GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 185.; a srednjovjekovne utvrde i dvorci su u Trećemu Reichu nerijetko korišteni kao centri za edukaciju. Usp. FABIAN LINK: (bilj. 122), 52.

¹⁷⁷ Usp. GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 189.

¹⁷⁸ GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 189.

¹⁷⁹ GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 189.

¹⁸⁰ GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 189.

¹⁸¹ GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 189.

¹⁸² Usp. GUIDO HARBERS (ur.): (bilj. 160), 190.

5. Konzervatorsko djelovanje Gjuro Szabe

Gjuro Szabo (1875. – 1943.) obrazovao se krajem 19. stoljeća prvotno kao germanist, a kasnije se, koncem prvoga desetljeća 20. stoljeća sa suvremenim teorijama zaštite spomenika upoznao u Beču, Nürnbergu i Pragu.¹⁸³ Od 50-ih godina 19. stoljeća područje današnje Hrvatske, tadašnje Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Vojne Krajine, u sklopu Carske i kraljevske dvojne monarhije Austro-Ugarske, bilo je pod upravom *Središnjeg povjerenstva za zaštitu i proučavanje graditeljskih spomenika* iz Beča.¹⁸⁴ Kada je 1910. godine intencijom nadvojvode Franje Ferdinanda, u svrhu spriječavanja rušenja frankopanskog kaštela u Kraljevici, osnovano *Zemaljsko povjerenstvo za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Gjuro Szabo postao je njegovim prvim tajnikom¹⁸⁵ i „nositeljem terenskih aktivnosti“.¹⁸⁶ Nadgledao je „čuvanje spomenika“¹⁸⁷ i radio na inventarizaciji istih.¹⁸⁸ Godine 1923. postao je voditeljem predsjedničkih agenda Povjerenstva,¹⁸⁹ a tek 1930. godine se „vjerojatno prvi put nazivlje konzervatorom“.¹⁹⁰ Osim u Povjerenstvu, Gjuro Szabo bio je djelatnik i kao ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt (1919. – 1926.) i Muzeja grada Zagreba (1928. – 1943.).¹⁹¹

Otpočetak se, nošen suvremenim idejama o zaštiti spomenika koje je recipirao, svakako, iz konzervatorske prakse u srednjoj Europi, ali i putem tada poznatih časopisa koji su mu, kao djelatniku Povjerenstva, bili dostupni,¹⁹² protivio „zadiranju u slojevitost spomenika“,¹⁹³

---

¹⁸³ Usp. Szabo, Gjuro, u: *Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59216> (14.6.2017)

¹⁸⁴ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: Između Ivana Kukuljevića Sakcinskoga i Gjuro Szabe. Zaštita spomenika u kontinentalnoj Hrvatskoj od početka 1860-ih do 1910. godine, predavanje na skupu *Hrvatski povjesničari umjetnosti: Gjuro Szabo (1875. – 1943.)*, Zagreb, 2015.

¹⁸⁵ Usp. FRANKO ČORIĆ: (bilj. 33)

¹⁸⁶ MARIJAN BRADANOVIĆ: Zaštita kulturnih dobara na području Primorsko-goranske županije i neki problemi s kojima se konzervatori susreću u radu na poslovima zaštite urbanih i ruralnih povijesnih naselja, u: KORALJKA VAHTAR-JURKOVIĆ (ur.): *Revitalizacija kulturno-povijesnih cjelina u Primorsko-goranskoj županiji na primjeru grada Kastva*, Rijeka, 2004., 36.

¹⁸⁷ TIHOMIL STAHLJAK: *Gjuro Szabo. Djelo jednog života*, Zagreb, 1995., 20.

¹⁸⁸ Usp. TIHOMIL STAHLJAK: (bilj. 187), 21.

¹⁸⁹ Usp. ANĐELA HORVAT: O djelovanju konzervatorske službe u Zagrebu III (1923. – 1941.), u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 6 – 7, Zagreb, 1980. – 1981., 15.

¹⁹⁰ ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 16.

¹⁹¹ Usp. SANJA GRKOVIĆ: Gjuro Szabo – krčitelj putova u povijuše zapletene struke, u: *Ministarstvo kulture*, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=1950> (16.6.2017.); MAJA ŠOJAT BRKIĆ je na znanstveno-stručnom skupu *Hrvatski povjesničari umjetnosti: Gjuro Szabo (1875. – 1943.)*, održanom u Zagrebu od 15. do 16.10.2015., održala predavanje pod nazivom Gjuro Szabo, ravnatelj Muzeja grada Zagreba (1927. – 1943.) – složen i sadržajan profesionalni život zasluženog muzealca, iz kojeg se zaključuje da je Szabo ravnateljem Muzeja grada Zagreba postao već 1927., usp: Pregled bibliografske jedinice broj: 780031, u: *Hrvatska znanstvena bibliografija*, <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=780031> (7.7.2017.)

¹⁹² Povjerenstvo je, primjerice, već 1917. godine posjedovalo *Katechismus der Denkmalpflege* Maxa Dvořáka, objavljenom 1916. u Beču, usp. MK-UZKB-SA: Zbirka starije građe, konzervatorska dokumentacija Zemaljskog

„lažnoj šablonskoj restauraciji“¹⁹⁴ i zalagao za „poštovanje i njegu“¹⁹⁵ istog, u kontekstu očuvanja ambijentalnog karaktera u kojemu je nastao.¹⁹⁶ On se „kao konzervator ne angažira samo za očuvanje pojedinih spomenika, nego sve to više za izgled čitavog urbanističkog sklopa spomeničkog značaja.“¹⁹⁷ U skladu s modernim tendencijama u zaštiti spomenika, začelih na početku 20. stoljeća na Danima konzerviranja, Szabo je smatrao kako umjesto oponašanja stilova prošlosti treba „da se stvori nešto velika i lijepa u duhu našega vremena, što će našem vremenu i u pozne dane donijeti priznanje.“¹⁹⁸ Prema njegovu mišljenju „duh se vremena uvijek mijenja, uvijek se drukčije očituje, pa se i „stil“ uvijek mijenja, neopaženo“,¹⁹⁹ stoga „vidimo u njem [suvremenu umjetniku] rezultat razvitka svega prošloga vremena u sadašnjosti, koji ima biti početnik daljega rada u sadašnjosti za budućnost. [...] Prošle su dobe postavile i najmodernijemu umjetniku putokaz u njegovu radu, ostavile su mu sav svoj rad, sva svoja iskustva, sve svoje tečevine, ali ne zato, da ih oponaša, već da stupa njihovom pomoću naprijed, a nikad natrag.“²⁰⁰ U duhu stavova, primjerice, Clemena, Högga i Rehorsta prvih godina 20. stoljeća o korištenju moderne arhitekture prilikom obnove,²⁰¹ ili Gurlitta i Hagera u istom periodu o tome kako umjesto oponašanja prošlih stilova umjetnička sloboda suvremena umjetnika treba doći do izražaja²⁰², Szabo je davao upute kao što je sljedeća: „[...] ako sredstva dopuste pozovi majstora umjetnika, pa mu podaj slobodu, da on sastavi nacрте,

---

povjerenstva, kutija 5: C 111 – 205, predmet 157., 1917. Također, Zemaljsko povjerenstvo za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji posjedovalo je stenograme s Dana konzerviranja (Tage für Denkmalpflege) – u inventarnim knjigama vođenim od 1949. godine stenogrami (s inv. br. 733-737, sign. III-A-28-32) imaju napomenu „Preuzeo od Povjerenstva“, usp. MK-UZKB, knjižnica.

¹⁹³ MARKO ŠPIKIĆ: Razdoblje borbe i izgradnja dogme: Szabo i konzervatorski principi srednje Europe do 1918., predavanje na skupu *Hrvatski povjesničari umjetnosti: Gjuro Szabo (1875. – 1943.)*, Zagreb, 2015.

¹⁹⁴ ANĐELA HORVAT: O djelovanju „Povjerenstva“ za čuvanje spomenika u Zagrebu (1914. – 1923.), u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4 – 5, Zagreb, 1978. – 1979., 17.

¹⁹⁵ MARKO ŠPIKIĆ: (bilj. 193), isto.

¹⁹⁶ Osim njege spomenika, još se početkom 20. stoljeća, na skupu *Tag für Denkmalpflege* 1905. godine, tendiralo uključivanju okoline spomenika u zaštitu „radi cjelokupnog povijesnog i umjetničkog dojma“, MARION WOHLLEBEN, GEORG MÖRSCH: (bilj. 6), 22.; drugim riječima, početkom 20. stoljeća se uz pojam *Denkmalpflege* (njega spomenika) pojavio i pojam *Heimatschutz* (zaštita zavičaja), usp. MARKO ŠPIKIĆ: (bilj. 193).

¹⁹⁷ ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 21; Szabo nije kritizirao samo historicističke intervencije H. Bolléa u strukturu spomenika, nego i u okolni ambijent, kada je on, primjerice, prilikom radova na katedrali u Zagrebu odstranio određene starije strukture: „[...] pa je, unatoč jasnog zahtjeva gotike, koja traži stisnutost, da opravda porast u visinu [neogotička struktura], radio godinama, da prednji zid sa knjižnicom i bakačevom kulom odstrani, da se ta njegova strahota bolje vidi.“, MK-UZKB-SA-OGS, kutija 2: GJURO SZABO: Djela H. Bollea sude sud H. Bolleu, tekst, str. 20.

¹⁹⁸ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 2: Novinski isječci, isječak 3: GJURO SZABO: Posljednja riječ o Bakačevoj kuli i regulaciji Kaptola, 1916.

¹⁹⁹ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 3: Prijepisi novinskih članaka: GJURO SZABO: O stilu, jedinstvu stila i umjetničkom stvaranju, 4.

²⁰⁰ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 3: (bilj. 199), 3.

²⁰¹ Usp. CARL REHORST: (bilj. 75), 103.

²⁰² Gurlitt je, kao značajan predstavnik modernih tendencija u zaštiti spomenika na Danima konzerviranja već u prvome desetljeću 20. stoljeća smatrao kako individualnost umjetnika daje pečat vremenu u kojemu isti stvara, usp. CORNELIUS GURLITT: (bilj. 83), 116.

koje će nakon odobrenja izvesti.“²⁰³ I kada su ruševine bile u pitanju, Szabo se vodio suvremenim konzervatorskim idejama: „Ali niti ti domrli spomenici nisu gomila kamenja [...]. Tu je prva i jedina zadaća: ne diraj u ruševine, ne dozidavaj tamo ništa bez skrajne nužde, ne poljepšavaj nešto, što je lijepo baš u svojoj trošnosti. Ako što hoćeš da učiniš, uzdrži ono, što si našao, a to je dosta. Ovako se radi sada posvuda, gdje se nalazi kultura.“²⁰⁴

Po svemu do sada može se uočiti kako je Szabo bio upoznat s idejama i modernim tendencijama u zaštiti spomenika začetim na početku stoljeća i ponegdje se direktno referirao na iste; ono na što su izlagači na Danima konzerviranja upozoravali u vezi s restauriranjem spomenika,²⁰⁵ on sažima sljedećim riječima: „spomenike prošlih dana ne može nitko više restaurirati u nikoje doba.“²⁰⁶ Szabo se zalagao za očuvanje izvornih struktura građevine, s iznimkom ako su u pitanju historicistički dodaci. On je, u skladu s vremenom u kojemu je djelovao, kritizirao intervencije 19. stoljeća, nazivajući, primjerice, restauratorske radove Hermana Bolléa (1845. – 1926.) „katastrofom“,²⁰⁷ „lakrdijama“²⁰⁸ i označujući njegov rad kao „negaciju i umjetnosti i historije“.²⁰⁹ Može se, dakle, jasno uvidjeti činjenica kako je Szabo „u svojem konzervatorskom djelovanju bio izraziti protivnik historicizma i zagovornik moderne“,²¹⁰ što će pomoću konkretnih primjera biti prezentirano u istraživačkomu dijelu ovoga diplomskoga rada.

Budući da je tijekom svojega djelovanja nailazio na istomišljenike, Szabo je na intervencijama u i na spomenicima surađivao s brojnim stručnjacima – povjesničarima umjetnosti, arhitektima i umjetnicima koji su svojim radom ostavili značajan trag moderne, kako u hrvatskoj povijesti umjetnosti, tako i u zaštiti spomenika. Među njima su bili i povjesničar umjetnosti i slikar, Branko Šenoa (1879. – 1939.), povjesničar umjetnosti Petar Knoll (1872. – 1943.), arhitekti Martin Pilar (1861. – 1942.), Stjepan Podhorsky (1875. – 1945.) i Bruno Bauer (1884. – 1955.), arheolog i muzealac Josip Brunšmid (1858. – 1929.),

---

²⁰³ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 4: GJURO SZABO: O crkvenim zgradama i njihovom uređenju, 14.

²⁰⁴ GJURO SZABO: Izvještaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godinama 1912. i 1913., u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. 13, br. 1, Zagreb, ožujak 1914., 318.

²⁰⁵ Protiveći se restauriranju, ukoliko ona nije doista potrebna, na Danima konzerviranja 1906. godine je kao argument uzet faktor prolaznosti vremena pa je shodno tomu nemoguće stilskim restauriranjem spomenik vratiti u prošlost, usp. EMIL HÖGG: (bilj. 88), 461.

²⁰⁶ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 4: GJURO SZABO: Zadaci čuvanja spomenika u naše vrijeme, 5.

²⁰⁷ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 2: GJURO SZABO: Djela H. Bollea sude sud H. Bolleu, dokumenti, Ilok, 3.

²⁰⁸ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 2: GJURO SZABO: Djela H. Bollea sude sud H. Bolleu, tekst, 3.

²⁰⁹ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 2: (bilj. 208), 1.

²¹⁰ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

slikari Ljubo Babić (1890. – 1974.), Jozo Kljaković (1889. – 1969.), Bela Čikoš Sesija (1864. – 1931.) i mnogi drugi.²¹¹

---

²¹¹ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 12., 19., ANĐELA HORVAT: (bilj. 194), 12., 31. i ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 17., 25.

6. Istraživanje

U istraživačkomu dijelu ovoga diplomskoga rada pozornost je usmjerena na odraz Szabine teorije, koja je, kako smo vidjeli, zasnovana na idejama s Dana konzerviranja i onima proizašlim iz njih, u njegovoj praksi zaštite spomenika. Za istraživanje su odabrani pojedini povijesni spomenici iz različitih etapa njegova konzervatorskoga djelovanja, kako bi se na primjeru istih komparativno i kronološki u njegovu radu moglo prikazati aktualnost i recepciju ideja uvjetovanih paradigmatiskim i metodološkim promjenama u konzervaciji srednje Europe tijekom prve polovice 20. stoljeća, koje su pojašnjene u prethodnim poglavljima ovoga rada.

Istraživanje je započelo grupom spomenika iz razdoblja intervencija s početka drugoga desetljeća 20. stoljeća: crkva sv. Trojstva u Krašiću i crkva sv. Križa u Križevcima, na kojima je radio arhitekt Stjepan Podhorsky. Iz ovoga su razdoblja zanimljivi i projekti za obnovu franjevačke crkve Blažene Djevice Marije na Trsatu koji su analizirani u kontekstu vremena u kojemu su nastali i ondašnjih događanja na polju zaštite spomenika. Zatim se pokušalo dati što jasniji uvid u intervencije Podhorskog u prvoj polovici trećega desetljeća prošloga stoljeća na crkvi sv. Mihaela Arkandela u Sračincu nedaleko Varaždina te proučilo Szabine bilješke i projekte arhitekta Josipa Vancaša za obnovu katedrale u Senju. U posljednjem dijelu istraživanja istraženi su konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvi sv. Marka u Zagrebu 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća i paralelno s njima analizirani pojedini dijelovi plana regulacije Gornjega grada koji potječu iz toga vremena.

6. 1. Rezultati

Crkva Presvetoga Trojstva u Krašiću

Intervencije na župnoj crkvi Presvetoga Trojstva u Krašiću izvođene su prema nacrtu arhitekta Stjepana Podhorskog između godine 1911. i 1913.²¹² Do tada se u jednobrodnoj župnoj crkvi (slika 8) „sačuvalo gotsko svetište sa mrežastim svodom, dok je gl. lađa i kasno prizidana sakristija barokno presvođena. Prvotno nije imala crkva tornja, taj je tek u XVIII. vijeku zazidan, baroknom kapom prekriven, a čini i s crkvom i sa samim selom vrlo skladnu sliku [...]“.²¹³ Budući da je crkva bila u lošem stanju i nije mogla primiti veliki broj vjernika, trebalo ju je obnoviti i proširiti.²¹⁴ Umjesto novogradnje, Zemaljsko povjerenstvo je, „shodno ondašnjim svježim idejama i načelima srednjoeuropskog konzervatorskog pokreta kojega je slijedilo i bečko Središnje povjerenstvo“,²¹⁵ „pristalo na proširenje“²¹⁶ postojeće strukture. Szabo se na to pitanje osvrnuo sljedećim riječima: „[...] ima se sačuvati potpuno netaknuto svetište, sačuvati toranj i izvesti u modernim formama novogradnja, pa priključiti starim dijelovima.“²¹⁷ Prema tadašnjim načelima i idejama o ambijentalnom kontekstu građevine dana je i uputa o visini kupole, „kako ne bi bila dominantna u mjestu uzdužnih drvenih seljačkih kuća.“²¹⁸ Prema projektu Podhorskog, sačuvani su svetište i barokni zvonik²¹⁹ (slika 9 i slika 10), koji „bi izgubio svoju baroknu kapu, pa bi dobio visoki gotski šiljak.“²²⁰ Novi dio crkve, koji „nije projektirao u stilu neogotike“²²¹, „bio bi novogradnja centralnog karaktera.“²²² Barokna lađa postojeće crkve postala je portikom s pjevalištem nove (slika 11), gotičko svetište kapelom (slika 12), a „novi brod crkve presvođene kupolom [slika 13] postavio je [Podhorsky] okomito na staro svetište.“²²³ Gornji dio baroknoga zvonika je novogradnja iz dva razloga – „zbog boljih proporcija masa [bilo ga] je potrebno još povisiti“²²⁴, a i prijašnji je pokrov bio u lošem stanju.²²⁵ Podhorski se prilikom radova

²¹² Usp. FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

²¹³ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: Putne bilješke: Krašić, 1.

²¹⁴ Usp. MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 213), isto.

²¹⁵ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

²¹⁶ ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 16.

²¹⁷ GJURO SZABO: (bilj. 204), 328.

²¹⁸ ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 16.; Gjuro Szabo je u putnim bilješkama o Krašiću naveo kako bi kupola velikih dimenzija u odnosu na postojeći toranj bila dominantna, što se ne bi uklapalo u cjelokupni seoski ambijent; kupola bi u tom slučaju, u odnosu na toranj, „uništila njegovu pojavu“, MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 213), 5.

²¹⁹ Usp. MK-UZKB-SA-OGS, (bilj. 213), 5.

²²⁰ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 213), 5.

²²¹ ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 16.

²²² MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 213), 5.

²²³ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

²²⁴ ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 19.

tijekom cijelog svojega djelovanja referirao na prošle stilove i prilagodio ih vlastitom, modernom umjetničkom izrazu.²²⁶

Karakteristike njegova rada ogledaju se, primjerice, u “preradi elemenata arhitektonske plastike povijesnih stilova”, „suvremenim interpretacijama pojedinačnih ili grupiranih četvrtastih prozora“ i u „arhitektovom preuzimanju i preradi elemenata ranosrednjovjekovnog organiziranja prostora i volumena kao i lezena i slijepih arkada, romaničkih zdepastih stupova s rezbarenim kapitelima u dubokom reljefu [slika 13] kao i elemenata kasnoga srednjega vijeka – stubišnog tornjića uza zvonik, stupova prema svetištu i vodoriga.“²²⁷ Strmi pokrov tornjića i nejednoliko rastvaranje fasade – kako crkve u Krašiću, tako i drugih crkava na kojima je radio – podsjećaju na ekspresionizam, iako se njegov rad u suštini ne može definirati kao ekspresionistički.²²⁸

Horvat je citirala Szabine riječi povodom radova Podhorskog na spomenutoj crkvi: „... to je u ovom slučaju posve zadatak slobodnog stvaranja umjetnika arhitekta, kojeg ovo povjerenstvo ne može u radu priječiti, već je prepušteno umjetniku, da stvori oblik, koji će pristajati i novogradnji, a neće se protiviti skladu starih sačuvanih dijelova prijašnje crkve sa novosagrađenim dijelovima. [...]“²²⁹ Istaknula je i sljedeće iz Szabina Izvještaja vladi iz godine 1913. vezano uz intervencije Podhorskog: „Sačuvaj što možeš, a novo gradi u duhu svog vremena! Umjetnik mora stvarati, a nikad imitirati, jer je svaka imitacija samo nazadak. Pri tom se može, dapače i mora umjetnik osvrtni na sve, što je prošlost stvorila i samo tako može biti napretka! [...]“²³⁰ Komparacije radi, Cornelius Gurlitt je, kako smo vidjeli, u prvome desetljeću 20. stoljeća bio mišljenja kako se umjetnik pri dodavanju novih oblika postojećem spomeniku prošlosti, koji trebaju biti moderni i u duhu suvremenog vremena, treba referirati na oblike iz prošlosti, ali ih ne smije oponašati.²³¹ Nešto kasnije je Julius Deininger, kao pobornik moderne arhitekture u zaštiti spomenika, slično kao Gurlitt, isticao važnost umjetničke individualnosti pri kreiranju suvremenih oblika prilikom intervencija u povijesni spomenik.²³² Prema Franku Ćoriću, Szabin “pristup je Anđela Horvat s pravom

---

²²⁵ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 19.

²²⁶ Usp. NEVEN BRADIĆ: Grkokatoličko biskupsko dobro u Pribiću – pregradnja dvora i izgradnja Kapele B. D. Marije, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 31 – 32, Zagreb, 2007. – 2008., 101.

²²⁷ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

²²⁸ Usp. NEVEN BRADIĆ: *Arhitekt Stjepan Podhorsky i njegov doprinos kreativnoj zaštiti spomenika kulture u Hrvatskoj*, magistarski rad, Zagreb, 2010., 25.

²²⁹ ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 19.

²³⁰ ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 19.

²³¹ Usp. CORNELIUS GURLITT: (bilj. 31), 226. – 227.

²³² Usp. JULIUS DEININGER: (bilj. 42), isto.

označila pretečom kreativnog konzerviranja, kojemu su intelektualci okupljeni oko *Tage der Denkmalpflege* otvorili vrata.“²³³

Crkva svetoga Križa u Križevcima

Obnova crkve svetoga Križa u Križevcima (slika 13) je 1913. godine, kao i crkva Presvetoga Trojstva u Krašiću, uslijedila prema nacrtu arhitekta Stjepana Podhorskog.²³⁴ Gotička crkva je početkom 18. stoljeća obnovljena „u skladu s tada suvremenim baroknim stilom.“²³⁵ Tom je obnovom drveni strop zamijenjen bačvastim svodom od opeke, a gotičke su monofore zatvorene iz statičkih razloga.²³⁶ Szabo je, slijedeći suvremena načela, istaknuo kako „se je naglasilo, da je temeljni zahtjev sadašnjega shvaćanja, da se kod svake građevine ostavi sve, kako je tijekom vremena nastalo, izuzevši dakako neukusne prikrpine. Povjerenstvo je bilo protiv rušenja čvrstoga baroknoga svoda u lađi za volju otvaranja neznatnih gotskih prozora, pa nadomještanja s gotskim svodom ili drvenim tabulatom, za koji nemamo više ni najmanjega podatka. Povjerenstvo znade dobro, da ne će nestati dojma cjelovitosti, ako se dogradnje izvedu moderno (a samo tako se i može raditi), pa usklade sa starim stanjem.“²³⁷

Prvi projekt Podhorskog podrazumijevao je obnovu u neogotičkomu stilu (slika 16). Uz Podhorskog, plan obnove priložio je i arhitekt Dionis Sunko (1879. – 1935.). Njegov je projekt također bio neogotički (slika 17), a podržavao ga je cijenjeni povjesničar umjetnosti toga vremena, Izidor Kršnjavi (1845. – 1927.).²³⁸ Podhorsky je, zatim, izradio novi projekt s „poštivanjem gotičke i barokne faze te manjim dopunama zamišljenim u suvremenim secesijskim arhitektonskim oblicima.“²³⁹ Budući da se Povjerenstvo zalagalo za očuvanje svih povijesnih slojeva, odbacilo je 1911. godine Sunkov projekt koji bi značio stilsko restauriranje.²⁴⁰ Szabo se protivio regotizaciji²⁴¹ i obnovu pomoću modernih oblika podržao

---

²³³ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

²³⁴ Usp. KATARINA HORVAT-LEVAJ: Crkva sv. Križa u Križevcima, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti 12 – 13*, Zagreb, 1988. – 1989., 139.

²³⁵ KATARINA HORVAT-LEVAJ: (bilj. 234), 149.

²³⁶ Usp. KATARINA HORVAT-LEVAJ: (bilj. 234), 149. – 150.

²³⁷ GJURO SZABO: (bilj. 204), 329.

²³⁸ Usp. KATARINA HORVAT-LEVAJ: (bilj. 234), 151.

²³⁹ KATARINA HORVAT-LEVAJ: (bilj. 234), 151.

²⁴⁰ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 11.

²⁴¹ Stilsko restauriranje spomeniku ne može povratiti njegovu prošlost, nego je rezultat takve metode samo suvremena kopija oblika iz prošlosti, usp. EMIL HÖGG: (bilj. 88), 461. Szabo se, može se reći, u svom razmatranju čak direktno referirao na Höggovo razmišljanje: “[...] tako je i nemoguće, da mi gradimo onako, kako su davna pokoljenja gradila. Baš nemoguće, jer sve da učinimo i najbolju kopiju koje recimo gotске građevine, ipak bi ona nosila znakove i sadašnjega vremena [...]“, GJURO SZABO: Izvještaj o radu

sentencom: „Ovo poimanje promjenljivosti stila i osjećaj, da je vrijeme dužno, da sebi nađe svoj vlastiti izražaj i u graditeljstvu, imali su – možda i nesvjesno – oni, koji su u XVIII. vijeku dali crkvu svoditi. Majstor, koji je svodio lađu ove crkve, vidio je jamačno bar ostatke staroga tabulatuma, pa je ipak svodio prema svom vremenu barokno, a nije htio učiniti gotsko svodovlje, jer je osjećao, da mora graditi onako, kako njegovo vrijeme zahtijeva, a ne kako se je prije stotine godina radilo.“²⁴²

Rasprava s Kršnjavim okončana je 1912. godine, kada je Povjerenstvo prihvatilo drugi projekt Podhorskog (slika 18 i slika 19), ali je realizacija projekta obnove ipak protekla u nešto izmjenjenijemu obliku (slika 20).²⁴³ Osim što su lađa i svetišni dio konzervirani i ostali neizmijenjeni, ponovno je sagrađena srušena sakristija, zvonik je nadograđen²⁴⁴ i dobio je novu kapu, dok je s njegove južne strane dograđen mali polukružni toranj sa zavojitim stubištem²⁴⁵, kao što ga je dobila i crkva u Krašiću. Spomenute izmjene se, prije svega, odnose na „dopune u donjoj zoni zvonika, gdje je, štoviše, Podhorski odstupio od znatno primjerenijeg secesijskog rješenja idejnog projekta [...]“.²⁴⁶ Szabo je odmah nakon radova zapazio: „Ne može se reći, da je restauracija u svemu uspjela: [...] novi glavni ulaz pod tornjem postao je pretežak [...]“.²⁴⁷ No, zvonik „iznad vrata ima tipične arkadice Podhorskoga kakve ćemo naći na mnogim njegovim ostvarenjima: Hrvatskom domu u Križevcima, crkvi u Sračincu i drugima.“²⁴⁸ Dogradnje svojim oblicima podsjećaju na geometrijska tijela²⁴⁹, a takvim multipliciranjem volumena Podhorsky građevini dodjeljuje određenu dinamiku²⁵⁰, kao što je to slučaj na crkvi sv. Trojstva u Krašiću, i vidjet ćemo, primjerice, na crkvi u Sračincu. I na ovoj se crkvi može, kao na crkvi u Krašiću, prepoznati specifična arhitektonska dekoracija Podhorskog (slika 21, usp. sa slikom 14).

---

zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1911., u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. 12, br. 1, Zagreb, srpanj 1912., 244.

²⁴² GJURO SZABO: (bilj. 241), isto.

²⁴³ Usp. KATARINA HORVAT LEVAJ: (bilj. 234), 151.

²⁴⁴ Usp. GJURO SZABO: (bilj. 204), 329.

²⁴⁵ Usp. FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

²⁴⁶ KATARINA HORVAT LEVAJ: (bilj. 234), 151.

²⁴⁷ GJURO SZABO: (bilj. 204), 329.

²⁴⁸ FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

²⁴⁹ Usp. FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

²⁵⁰ Usp. NEVEN BRADIĆ: (bilj. 228), 25.

Crkva Blažene Djevice Marije na Trsatu

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća javila se potreba za obnovom samostanske crkve na Trsatu, za što su se zalagali i vjernici i uprava samostana.²⁵¹ Projekata za obnovu je bilo jako mnogo:²⁵² iz 1902. i 1907. godine potječu dva projekta arhitekta Hansa Paschera (1858. – 1945.)²⁵³, učenika Friedricha von Schmidta (1825. – 1891.),²⁵⁴ kao što je to bio i Bollé,²⁵⁵ a 1908. godine pristigli su nacrti arhitekta Anselma Wernera (slika 22 i slika 23) iz benediktinskog samostana u Seckauu u Štajerskoj²⁵⁶, koji „ne valjaju ni u kojem pogledu, [...] pošto ne odgovaraju niti zahtjevima arhitektonske ljepote, niti modernim pravilima restaurovanja historijskih spomenika.“²⁵⁷ Bojničić je u izvještaju istaknuo kako se pregradnjom ne smije narušiti povijesni karakter crkve, kao što je to učinjeno na primjeru zagrebačke katedrale „koja je danas doduše posve liepa umjetnina, ali nije više ona stara historijska svetinja hrvatskoga naroda, već posve nova građevina ni od kakove historijske vrijednosti.“²⁵⁸ U istom je izvješću izrazio želju „da se sve radnje oko restaurovanja trsatske crkve, dakle i izradba nacrtu, imade povjeriti samo domaćim silama.“²⁵⁹ Projektu se odmah usprotivio i Izidor Kršnjavi,²⁶⁰ dok je tadašnji gvardijan spomenutog samostana nekoliko dana poslije stao na stranu Wernera, budući da je cilj obnove „da se [crkva] čim dostojanstvenije i veličanstvenije prikaže [...]. A upravo to je [...] svojim nacrtima polučio poštovani o. Anzelmo Werner.“²⁶¹ Jereb je spomenuo kako mu je Kršnjavi dvije godine prije za radove na obnovi preporučio Hermana Bolléa, ali da ga nisu pozvali iz razloga što je „bio poznat kao purifikator“.²⁶² Neizveden je ostao i projekt obnove za trsatsku crkvu koji je 1910. godine izradio arhitekt Jože Plečnik (1872. – 1957.).²⁶³ Kako su svi projekti bili odbijeni od vlade ili/i

²⁵¹ Usp. MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: Putne bilješke: Trsat, HERMAN BOLLÉ, 1913., 1.

²⁵² „Zagrebački Nadbiskupski arhiv čuva više od stotinu crteža i listova projekata za Trsat“, DRAGAN DAMJANOVIĆ: Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 19, br. 1 (41), Zagreb, 2011., 55.

²⁵³ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 252), isto.

²⁵⁴ Pascherov projekt obnove trsatske crkve objavljen je 1906. u časopisu *Der Bautechniker*, usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: *Bečka akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, Zagreb, 2011./2012., 40.

²⁵⁵ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 254), 7.

²⁵⁶ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 252), 55.

²⁵⁷ Bojničić je u svojem izvještaju pisao o „otcu Benediktincu Anzelmu Weberu iz samostana u Beuronu u Bavorskoj“, IVAN PLEMENITI BOJNIČIĆ: „O pregradnji trsatske zavjetne crkve“, *Narodne novine*, Zgb, 75/1909, 17, (22. siečnja), 1.

²⁵⁸ IVAN PLEMENITI BOJNIČIĆ: (bilj. 257), 2.

²⁵⁹ IVAN PLEMENITI BOJNIČIĆ: (bilj. 257), 3.

²⁶⁰ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 252), 55.

²⁶¹ ROMUALDO JEREB: „Još o pregradnji trsatske zavjetne crkve. Odgovor na pisanje dra I. pl. Bojničić“, *Hrvatsko*, Zgb, 6/1909, 23, (29. siečnja), 1. – 2.

²⁶² ROMUALDO JEREB: (bilj. 261), 2.

²⁶³ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 252), 55.

Društva umjetnosti na čelu s Kršnjavim,²⁶⁴ a posebice Wernerov projekt za koji se zalagao Jereb, on se obratio Bolléu.²⁶⁵ Bollé je, kako se može zaključiti na temelju sačuvanih nacrti, nekoliko puta vršio izmjene, pojednostavljenje projekta²⁶⁶, primjerice, prema uputama arhitekta Janka Holjca (1865. – 1939.), „načelnika zagrebačkog“.²⁶⁷ „Najreprezentativnija verzija predviđela je dogradnju posve novog pročelja, s dugim trijemom u prizemlju i gornjim dijelovima raščlanjenim neorenesansnom arhitektonskom dekoracijom.“²⁶⁸ Crkva bi dobila novi zvonik desno od glavnog pročelja, bila bi povišena i dobila bi novi klostar.²⁶⁹ Bolléove nacрте za restauriranje crkve iz 1913. godine (slika 24 i slika 25) žustro je kritiziralo Povjerenstvo 1913. i 1914. godine, a njihov je izvještaj iste godine priznao i Franjo Ferdinand.²⁷⁰ Na konačnu odluku se još čekalo, a Horvat je u bilješki pod brojem 23 navela kako je Szabo na upit tajnika Odbora za pregradnju crkve na Trsatu, nakon izvještaja Povjerenstva, o rješenju pitanja restauriranja odgovorio da „Povjereništvo promiče sadašnje mišljenje prosvjetljene Evrope“.²⁷¹ Godine 1915. je Bolléov prijedlog u konačnici odbijen „u vladinom rješenju“²⁷², a gvardijan Jereb je 1916. godine pisao: „Na ovo nepovoljno rješenje uložio je franjevački provincijalat prošlu godinu opetovano ispravljene nacрте gosp. Bolle-a visokoj vladi na odobrenje, koje još do danas nije riješeno.“²⁷³

Osim što je 1914. godine izvještaj o radu Povjerenstva dostavljen Beču i pohvaljen, još je 1913. godine Szabo, u skladu sa svojim i suvremenim stavovima u zaštiti spomenika u srednjoj Europi, izjavio: „To se moglo pred 25–30 g. pojmiti i izpričati, danas tomu nema nikakve izprike... Ovom je osnovom opet dokazao graditelj da nije podoban, da išta učini, a da ne uništi spomenika, koji bi mu dopao u ruku. Svi koji su mu poslije bili povjereni uništeni

²⁶⁴ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 252), 55.

²⁶⁵ Wernerov se projekt može datirati u godinu 1908., budući da Bojničić i Jereb polemiziraju u istom u siječnju 1909. godine, usp. IVAN PLEMENITI BOJNIČIĆ: (bilj. 256), 1. – 3. i ROMUALDO JEREB: (bilj. 261), 1. – 4., a Horvat je pisala: „Bolléov prijedlog otklonjen je, kao i neuspjeli Wagnerov projekt nakon toga. (sl. 22 i 23)“, ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 15. – 16., pri čemu je „Wagnerov“ projekt na slikama 22 i 23 prikazan kao „projekt Wenera za restauraciju franjevačke crkve“, ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 18. Uz to, Jereb izvještava o tome kako je Bollé angažiran nakon što su Wernerovi nacрти odbijeni: „Budući da nije bilo nade, da P. Werner-a nacrt prodre, obratismo se na zagrebačke umjetnike i to na onoga, kojega mi je presv. g. dr. Kršnjavi već prije 10 godina, kao jedinoga preporučio [...]“, ROMUALDO JEREB: „O restauraciji svetišta na Trsatu“, *Novine*, Zgb, 3/1916, 280, (7. prosinca), 1., a Bolléovi su nacрти odbijeni 1913. godine, nakon što je „nacрте poprilično dugo – do dvije godine – izrađivao“, ROMUALDO JEREB: (bilj. 261), 1. – 4..

²⁶⁶ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 252), 55.

²⁶⁷ ROMUALDO JEREB: (bilj. 261), 1. – 4.

²⁶⁸ DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 252), 55.

²⁶⁹ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 252), 55.

²⁷⁰ Bolléov projekt kritizirali su, između ostalog, arhitekt Martin Pilar, Tadija Smičiklas, Josip Brunšmid i Gjuro Szabo, usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 16.

²⁷¹ ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 16.

²⁷² ROMUALDO JEREB: (bilj. 261), 1. – 4.; Horvat je napisala kako Bolléov prijedlog odbio ban Skerlec, usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 194), 18.

²⁷³ ROMUALDO JEREB: (bilj. 261), 2.

su za uvijek kao historijski spomenici.“²⁷⁴ Već smo primjetili kako se Szabo nerijetko referirao na stavove dominantnih intelektualaca u tadašnjem svijetu konzerviranja,²⁷⁵ a i s ovom se Szabinom izjavom može povući paralela sa stavovima iznesenim na Danima konzerviranja: „[...] moramo uspoređivati graditeljstvo prije 20 i 30 godina i ono danas. I moramo uvidjeti, da uistinu danas u Njemačkoj nijedna značajna građevina nije projektirana prema [njem. „stilecht“] autentičnomu stilu [...]. Sve naše građevine [...] danas nose pečat našega vremena!“²⁷⁶

I Povjerenstvo je iste godine na izvanrednoj sjednici iznijelo svoje argumente protiv restauratorskih radova prema Bolléovu projektu. Ti su stavovi, također, u ovome diplomskome radu komparativno uspoređeni s onima na Danima konzerviranja. Povjerenstvu se, primjerice, u prvomu Bolléovu nacrtu nije dopao projekt za novi zvonik koji bi bio izveden u šablonskim oblicima, činjenica da bi se najveći dio samostana pregradio²⁷⁷ i da arhitekt pri izradi projekta nije u obzir uzeo lokalne posebnosti koje utječu na arhitekturu jer je „nemoguće i zamisliti onako strme krovove u onim burnim krajevima.“²⁷⁸ Ni nakon nekoliko projekata s izmjenama, Povjerenstvo nije prihvatilo obnovu jer „je u svem svijetu utvrđeno kao aksijom, da se svaka novogradnja spomenika, odnosno njegovih dijelova ima izvesti u duhu svoga vremena, koji se odrazuje u govoru arhitekture, u arhitektonskim formama. Tako se radi posvuda, gdje se kultura nalazi, a tako se radilo i prije uvijek, do nesretne druge polovine XIX. vijeka, nu već se odavna skreće na pravi put, kojim su i svi dosadašnji graditelji trsatske crkve polazili, gradeći u oblicima svoga vremena, a poštujući rad predšastnika.“²⁷⁹ Zbog „ovih nazora, koji su po svem kulturnom svijetu postali svojinom najširih intelektualnih krugova“²⁸⁰, Povjerenstvo je i u ranijim slučajevima, kao što je slučaj crkve sv. Križa u Križevcima, odbilo projekte koji nisu uključivali očuvanje postojećih struktura.²⁸¹ Tu se može prepoznati kontinuitet ideja i razmišljanja Povjerenstva i Gjüre Szabe kada je riječ o karakteru intervencije u bilo koji spomenik. Na sjednici se istaknulo kako je „naročito u zadnjih 10 godina [...] spoznaja naprijed pokročila!“²⁸², što se odnosi na

---

²⁷⁴ Citat Gjüre Szabe, prema: ANĐELA HORVAT: (bilj. 49), 15.

²⁷⁵ Usp. EMIL HÖGG: (bilj. 88), 461. s GJURO SZABO: (bilj. 204), 318., i EMIL HÖGG: (bilj. 88), isto s GJURO SZABO: (bilj. 241), isto.

²⁷⁶ EMIL HÖGG: (bilj. 88), 465.

²⁷⁷ Usp. MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: Putne bilješke: Trsat, Izvještaj II, „Iz izvanredne sjednice zem. povjerenstva za očuvanje spomenika, držane dne 27. novembra 1913.“, 1.

²⁷⁸ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 277), 2.

²⁷⁹ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 277), 2.

²⁸⁰ GJURO SZABO: (bilj. 241), 244.

²⁸¹ Usp. GJURO SZABO: (bilj. 241), 244.

²⁸² MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 277), 2.

nove tendencije u zaštiti spomenika, koje su se pojavile na Danima konzerviranja u prvomu desetljeću 20. stoljeća i kasnije bivale dalje razrađivane. Povjerenstvo je citiralo Sempera:

„Slavni osnivač moderne graditeljske umjetnosti Gottfried Semper, napisao je još g. 1842. riječi, koje se sada spoznavaju posvuda za svetu istinu: [u prijevodu s njemačkoga jezika] 'naše crkve trebaju biti građevine i tvorevine 19. stoljeća, stoga ih se ne treba smatrati tvorevinama 13. ili 15. stoljeća ili bilo koje epohe. Inače se plagira prošlost i laže budućnost. Najsramotnije se odnosi prema novomu vremenu jer mu se oduzima samostalna stvaralačka snaga i otima umjetnička potvrda.“²⁸³

Zanimljivo je kako se Povjerenstvo, a time i Szabo, navedenim citatom, ponovno, direktno referiralo na riječi sudionika na Danima konzerviranja – ovaj put na Clemenove,²⁸⁴ koje su na sličan način primjenili i Högg i Rehorst u kontekstu svojega izlaganja: Rehorst je 1909. godine na Danima konzerviranja u Trieru tijekom rasprave o stilu izjavio kako na pitanje o tome što stil jest ne bi mogao pronaći bolji odgovor, nego li ga je dao Högg citirajući Sempera, i ponovio: „Stil je podudaranje umjetničke pojave s njenom poviješću nastanka, sa svim preduvjetima i okolnostima njene biti.“²⁸⁵ Povjerenstvo je zamolilo vladu da Bolléove projekte „sasvim zabrani“²⁸⁶ upozoravajući da „i ono, što bi tobože ostalo, izgubilo je svaku vrijednost usljed ovakova restauriranja, koje se u svem protivi i prvotnim principima čuvanja spomenika, kako su danas uglavljeni.“²⁸⁷

Kao i u navedenim primjerima, tako i na primjeru franjevačke crkve na Trsatu možemo uvidjeti kako je Szabo, vođen tada aktualnim idejama o zaštiti spomenika, spriječio historicističke intervencije. Povremeni konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvi su uslijedili kasnijih godina (slika 26), ali nisu bitno promijenili izgled crkve iz 19. stoljeća (slika

---

²⁸³ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 277), 3., iz izvornika: 'unsere Kirchen sollen Bauwerke und Schöpfungen des XIX. Jahrhunderts sein, man soll sie hierfür nicht halten für Schöpfungen des XIII. oder XV. Jahrhunderts, oder irgend einer anderen Epoche. Man begeht sonst ein Plagiat an der Vergangenheit und man belügt die Zukunft. Am schmachlichsten behandelt man die Neuzeit, denn man spricht ihr die selbstständige Schaffenskraft ab und beraubt sie der künstlerischen Urkunden.'

²⁸⁴ Clemen je još 1906. godine na izlaganju na 2. skupu o protestantskoj crkvenoj gradnji u Dresdenu citirao Semperove riječi iz 1842. godine povodom rasprava o obnovi crkve sv. Mihovila u Hamburgu u poveznici s ponovnom izgradnjom crkve sv. Nikole, usp. usp. UDO MAINZER: (bilj. 17), 85.; a isti je citat ponovilo naše Povjerenstvo na sjednici 1913., vidi MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 277), 3.

²⁸⁵ REHORST: (bilj. 75), 108.; Högg je Sempera citirao dan ranije tijekom rasprave o obnovi crkve sv. Mihovila u Hamburgu, vidi EMIL HÖGG: (bilj. 88), 464.

²⁸⁶ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 277), 10.

²⁸⁷ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: (bilj. 277), 10.

27), odnosno do dana današnjeg su sačuvane stilsko-morfološke osobitosti iz graditeljske prošlosti crkve i samostana.

Crkva sv. Mihaela Arkandela u Sračincu

Zidana gotička kapela sv. Mihaela, koju je Gjuro Szabo u svojim zapisima spomenuo kao „gotsku crkvu“²⁸⁸, nadograđena je 1925. godine²⁸⁹, a projekt za crkvu je 1924. godine izradio arhitekt Stjepan Podhorsky.²⁹⁰ Ova je crkva, kao i ona u Krašiću, centralnoga tipa s kupolom, a Podhorsky je uz nju sagradio i visoki zvonik uz sjevernu stranu svetišta (slika 28), za razliku od zvonika crkve u Krašiću, koji je izgrađen uz južnu stranu pročelja. I ovdje je arhitekt ponovio svoja arhitektonska i dekorativna rješenja: zidovi su izvana perforirani polukružnim prozorima, lukovima i lezenama²⁹¹, kao i na spomenutoj crkvi u Krašiću i crkvi u Križevcima. Iznutra su zidovi dekorirani šablonski rađenim florealnim ili geometrijskim motivima koji asociraju na historicizam, opet kao i u krašićkoj i križevačkoj crkvi.²⁹²

Odlike modernih tendencija u zaštiti spomenika prepoznaju se u činjenici da je sačuvana stara struktura, na koju se onda nadogradila nova crkva.²⁹³ Iako na momente podsjeća na historicizam (oslikom ili tlocrtnom dispozicijom grčkoga križa koji asocira na bizantsku arhitekturu), crkva kompozicijom i kombinacijom svojih jednostavnih oblika odražava, pogotovo za ondašnje, hrvatske lokalne i regionalne prilike modernija strujanja u arhitekturi.

Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju

Projekte za restauriranje katedrale u Senju izradio je između 1898. i 1899. godine arhitekt Josip Vancas (1859. – 1932.)²⁹⁴, koji je, kao i Heman Bollé, bio učenik Friedricha von

---

²⁸⁸ MK-UZKB-SA-OGS, kutija 7: Terenski zapisi: bilježnica 18, 19.

²⁸⁹ Usp. DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA: *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb, 1993., 232.

²⁹⁰ Usp. KREŠIMIR GALOVIĆ: Arhitekt Stjepan Podhorsky (1875. – 1945.), u: *Panoptikum*, 30.4.2014., http://kgalovic.blogspot.hr/2014/04/arhitekt-stjepan-podhorsky-1875-1945_30.html (27.6.2017.)

²⁹¹ Usp. NEVEN BRADIĆ: (bilj. 228), 28.

²⁹² Usp. FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

²⁹³ U prijedlozima za čuvanje se, vezano za Sračinec, 1923. godine napomenulo kako treba „prilikom proširenja crkve sačuvati stari dio“, ANĐELA HORVAT: (bilj. 194), 34. Horvat je navela i kako se zahtijevalo „da se sačuva staro i novo pridoda u istoj vrijednosti.“, ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 25.

²⁹⁴ Lokmer je naveo kako je Vancas projekte izradio prije 1899. godine, usp. JURAJ LOKMER: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. stoljeća (Prilog cjelovitoj povijesti grada Senja), u: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, izd. 42 – 43, br. 1, Senj, studeni 2016., 254., a u jednom od spisa u Biskupskom arhivu u Senju navedeno je kako je 1898. godine „naloženo kotarskoj oblasti da raspiše jeftimbu za popravak zvonika [...]“, MILE BOGOVIĆ, BLAŽENKA LJUBOVIĆ: Prilog raspravi tlocrtnog razvoja senjske katedrale kroz povijest i njezino uređivanje nakon Drugog svjetskog rata, u: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, izd. 40, br. 1, Senj, prosinac 2013., 286.

Schmidta.²⁹⁵ Restauriranje prema njegovim nacrtima izvedeno je parcijalno²⁹⁶ – rušenjem staroga zvonika i izgradnjom novoga, slobodnostojećega, 1900. godine u neoklasicističkome stilu²⁹⁷, sjeverozapadno od pročelja (slika 29). Prema spisima sačuvanim u Biskupskom arhivu u Senju, pitanje dovršetka restauratorskih radova pokrenulo se 1912. godine.²⁹⁸ Godine 1914. su Vancaševi projekti ponovno aktualizirani kada je izradio nacrt za obnovu fasade.²⁹⁹ Povjerenstvo je pitanje obnove senjske katedrale iskoristilo kako bi istaknulo kapitalne stavove vezane uz intervencije na i u spomeniku: i Szabo i arhitekt Pilar kritizirali su 1915. godine Vancaševe historicističke nazore vidljive u projektima.³⁰⁰ Ni nakon što je Vancaš modificirao i pojednostavio svoje raskošne historicističke nacрте, misleći vjerojatno da ih je korigirao u skladu sa stavovima Povjerenstva (slika 30a i 30b)³⁰¹, restauriranje nije provedeno.³⁰² U Biskupskom arhivu u Senju postoji i podatak da je 1917. godine tadašnja Vlada poslala, između ostalih, Petra Knolla u Senj, kako bi procijenio je li i uolikoj mjeri restauracija katedrale potrebna.³⁰³ Taj je podatak zanimljiv pokazatelj toga, kako su se u to vrijeme već i (najviša) tijela državne uprave, kao u slučaju krašićke³⁰⁴ ili trsatske crkve, vodili mišljenjem stručnjaka koji su zastupali moderne tendencije u zaštiti spomenika: budući da je Knoll bio, kako smo naveli, Szabin istomišljenik koji se zalagao za poštivanje ambijenta spomenika prilikom eventualnih radova na istomu i „kritički se odnosi prema selekciji objekata, koja zanemaruje urbanističko načelo cjelovitosti“³⁰⁵, a senjska je katedrala bila i ostala dio povijesne jezgre grada Senja, ne treba nas čuditi što se, primjerice, smatralo kako

²⁹⁵ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 254), 26.

²⁹⁶ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 254), 28.

²⁹⁷ Usp. JURAJ LOKMER: (bilj. 294), 254.

²⁹⁸ Usp. JURAJ LOKMER: (bilj. 294), 254.

²⁹⁹ Usp. JELENA BOŽIĆ: *Obnova manastirske crkve u Dobrunu (1886)*, u: *Гласник удружења архивских радника РС*, god. 8, br. 8, Banjaluka, 2016., 78.

³⁰⁰ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 194), 16.

³⁰¹ Povjerenstvo je 1915. godine, povodom restauratorskih radova na senjskoj katedrali, odnosno Vancaševa projekta predložilo “da se dade prilika polaznicima graditeljske škole da upoznaju moderne nazore o obnavljanju spomenika“, ANĐELA HORVAT: (bilj. 194), 17., čime je potvrdilo kontinuitet svojih stavova vezanih uz zaštitu spomenika, koji su bili u skladu s onim aktualnim u tadašnjoj srednjoj Europi.

³⁰² Szabo i Brunšmid se nisu slagali s Vancaševim nacrtima i radovima: Szabo je, kao i prije 1915. godine, bio protiv doslovnog oponašanja stilova iz prošlosti prilikom zahvata, prema Brunšmidovu mišljenju „Novi nacrt za popravak stolne crkve senjske pokazao je kako je veoma teško i za izvrstnoga arhitekta da se uživi pri popravcima crkvenih spomenika u nove logičke principe, koje u teoriji odobravaju, ali ih ne mogu držati, kad dođe do izvedbe koje radnje.“, ANĐELA HORVAT: (bilj. 194), 17. Evtl. su izvođeni sitniji radovi: u Biskupskom arhivu u Senju postoji spis u kojemu se spominju restauratorski radovi 1916. godine prema Vancaševim nacrtima, usp. MILE BOGOVIĆ, BLAŽENKA LJUBOVIĆ: (bilj. 294), 254.

³⁰³ Usp. MILE BOGOVIĆ, BLAŽENKA LJUBOVIĆ: (bilj. 294), 254.

³⁰⁴ „Zanimljivo je da je lokalna uprava već bila osviještena za najnovije tendencije u zaštiti kulturne baštine te se zauzimala za očuvanje postojećeg stanja i projekt Podhorskoga koji je štedio barokni sloj.“, FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

³⁰⁵ ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 21.

Vancaševi projekti „ugrožavaju“ katedralu i kako je ona „očuvana“ od istih – 1923. godine.³⁰⁶ Kasniji zapisnici svjedoče samo o sitnijim popravcima, a tek nakon Drugoga svjetskog rata izvođeni su opsežniji radovi.³⁰⁷

Većina projekata Josipa Vancaša u Hrvatskoj u neogotičkomu je stilu³⁰⁸, za koju se već u svojim ranim 20-im godinama počeo zanimati³⁰⁹, a osim historicističke arhitekture, poznavao je i secesijsku.³¹⁰ Na pitanje zašto njegovi projekti za senjsku katedralu odražavaju neoklasicizam, neorenesansu ili neoromaniku, moguće je više odgovora: možda je biskup Maurović, koji je 1900. godine dao porušiti stari i izgraditi novi zvonik³¹¹, imao određene stilske ili oblikovne preferencije; možda je i sam arhitekt uvidjeo kako visoko- i kasnohistoricistička (neo)gotika kakvu je on preferirao ne bi bila najbolje rješenje obzirom na okolni ambijent i povijest ovoga spomenika, budući da je, i prije nego li je nacrt modificirao nakon sugestija Szabe i Pilara, koristio elemente koji bi se mogli referirati na one na građevinama u blizini (primjerice renesansna kuća Petrovski) ili pak samu katedralu koja potječe iz razdoblja romanike (slika 31), a možda je nešto treće bilo razlog takvim konceptima. U svakom slučaju bismo se mogli složiti s Brunšmidovom konstatacijom da su neki arhitekti, poput Vancaša, u ono vrijeme shvaćali nove tendencije u zaštiti spomenika, ali da iste nisu znali primjeniti u praksi³¹² – to je još jedan argument za Gjuru Szabu koji je svojim radom i trudom uspio radove usmjeriti u onome smjeru, koji se tada smatrao, a velikim dijelom i danas smatra ispravnim. Szabo je, kao i Brunšmid, zastupao činjenicu kako se arhitekti trebaju obrazovati za obnavljanje spomenika pa je ponovio svoje mišljenje koje je imao i kada se trebalo izjasniti u vezi intervencija na prijašnjim spomenicima koje smo već spomenuli: „[...] pa se tamo više ne uči šablonsko imitiranje u kojekakvim stilovima, već se

---

³⁰⁶ Usp. Horvat je pod „Sačuvano što bijaše ugroženo“ unutar „Pregleda važnijih zbivanja od 1914. do 1923.“ naznačila sljedeće: „Senj, katedrala očuvana od restaur. 1923.“, ANĐELA HORVAT: (bilj. 194), 34.

³⁰⁷ Ni nakon Prvoga svjetskog rata se nisu poduzimali opsežniji restauratorski radovi: „[...] no natezanjem što i kako da se restaurira, nadošao je svjetski rat, koji je sve lijepe osnove pomeo, pa i senjska katedrala čeka na bolja vremena i dobrotvore.“, JOSIP FRANČIŠKOVIĆ: *Stolna crkva u Senju sa zvonikom iz g. 1000. Historičko liturgička razmatranja*, u: *Bogoslovna smotra*, izd. 15., br. 4, Zagreb, travanj 1928., 432. „Zapisnik o popravku orgulja“ potječe iz 1927. godine i tek se 1947. katedrala ozbiljnije obnavljala, MILE BOGOVIĆ, BLAŽENKA LJUBOVIĆ: (bilj. 294), isto.

³⁰⁸ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 254), 30.

³⁰⁹ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 254), 26.

³¹⁰ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: *Neogotička arhitektura u opusu Josipa Vancaša. Radovi u Italiji, Hrvatskoj i Sloveniji*, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 22., br. 2 (48), Zagreb, 2014., 264.

³¹¹ MILE BOGOVIĆ, BLAŽENKA LJUBOVIĆ: (bilj. 294), isto.

³¹² Horvat je citirala Brunšmidove riječi vezane uz „moderne nazore o obnavljanju spomenika“ (citirao naveden u bilj. 299), usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 194), 17.

upućuje, da je svaki i neznatni spomenik ipak vrijedan, da se ne razori za uvijek lažnom šablonskom restauracijom. [...]“³¹³

Crkva svetoga Marka u Zagrebu

Posljednji u nizu sakralnih objekata, na kojima su projekti obnove u prvoj polovici 20. stoljeća realizirani ili odbijeni u direktnoj suradnji s Gjurom Szabom, crkva je svetoga Marka u Zagrebu. Stilski je restaurirana je pod vodstvom Hermana Bolléa³¹⁴ po historicističkim nacrtima Friedricha von Schmidta od 1876.³¹⁵ do 1882. godine (slika 32 i slika 33)³¹⁶, na inicijativu povjesničara Franje Račkog (1828. – 1894.) i biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1815. – 1905.).³¹⁷ Zbog ugroženosti od vlage i zapuštenosti, u međuratnom razdoblju se crkva ponovno obnavljala³¹⁸ – već 1922. godine započelo se s dekoracijom interijera (slika 34 i slika 35)³¹⁹, dok su građevinski radovi uglavnom izvođeni od 1936. do 1938. godine, paralelno s oslikavanjem.³²⁰ Szabo radove na crkvi nije smatrao restauratorskim, nego restitucijskim³²¹ jer „za razliku od prethodne obnove, cilj joj nije bio stilsko jedinstvo, već korekcija elemenata koji nisu smatrani dovoljno dobrima, uz uvođenje suvremenih materijala i oblika, u skladu s tadašnjim shvaćanjima i pristupom povijesnoj građevini.“³²² Kao zastupnik Konzervatorskog ureda u Zagrebu, Szabo je Odboru za obnovu crkve (u čijem su sastavu bili inicijator obnove župnik Svetozar Ritig, slikar Jozo Kljaković (1889. – 1969.), arhitekt Bruno Bauer (1884. – 1955.), savjetnici kipar Ivan Meštrović (1883. – 1962.) i dr.)³²³, osnovanom godine 1936., dao smjernice za radove koje su „u skladu modernih, zapravo vječnih zasada i pravila kod obnova historijskih objekata [...]“.³²⁴ Budući da su se 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća pojavile nove tendencije, spomenutog kreativnog konzerviranja, Szabo je išao u korak s vremenom. Tako je vanjština crkve do dana današnjeg ostala, u suštini, nepromijenjena (slika 36 i slika 37)³²⁵ – izvedeni su manji konsolidacijski i sanacijski radovi,

³¹³ ANĐELA HORVAT: (bilj. 194), 17.

³¹⁴ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: Schmidt-Bolléova obnova crkve u drugoj polovici 19. stoljeća, u: PETAR PUHMAJER (ur.): *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, Zagreb, 2013., 85.

³¹⁵ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 314), 74.

³¹⁶ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 314), 77.

³¹⁷ Usp. DRAGAN DAMJANOVIĆ: (bilj. 314), 70.

³¹⁸ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 24.

³¹⁹ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 24.

³²⁰ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: Zahvati na crkvi između dva svjetska rata, u: PETAR PUHMAJER (ur.): *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, Zagreb, 2013., 97.

³²¹ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 25.

³²² ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), isto.

³²³ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 24. – 25.

³²⁴ ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 25.

³²⁵ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), isto.

poput popravljavanja krovnih žlijebova i postavljanja drenažnih cijevi.³²⁶ U uređenju interijera, odnosno uklanjanju historicističkih dodataka i prezentaciji srednjovjekovnog sloja, koji dijelom počiva na hipotetskim rekonstrukcijama, angažirani su arhitekt Bruno Bauer i umjetnici Jozo Kljaković, Ivan Meštrović i Ljubo Babić (1890. – 1974.)³²⁷, koji su svojim suvremenim umjetničkim pečatom ostavili trag moderne u uređenju crkve. Vlaga se pojavila zbog „lošeg krša (za oko 1000 kola), koji je postao vlažno blato“³²⁸, a koji je upotrijebljen tijekom Schmidt-Bolléove restauracije za zatrpavanje grobnica (slika 38 i slika 39) kada je i razina poda bila snižena.³²⁹

Prije nego li su radovi započeli, načinjen je arhitektonski snimak crkve³³⁰ (slika 40), pri čemu se zaključilo kako treba „podići novo pjevalište; staviti novi kameni pod; pretražiti grobnice; otkloniti vlagu; sprovesti ventilaciju i grijanje; prozore učiniti tako da se mogu otvarati; postaviti nove oltare; obnoviti kapelu sv. Fabijana i Sebastijana; izmijeniti zapadni portal; skidati žbuku s kamena [slika 41]; dati tanki namaz preko opeke; skidati pokrov krova i dati tamni crijep.“³³¹ Zapadni portal i krov na kraju ipak nisu izmijenjeni.³³² Na samom početku radova otvoreni su podovi, žbuka sa zidova i stupova je uklonjena, a kriptе su otkopane.³³³ Vodeći se smjernicama suvremene zaštite spomenika, korišteni su moderni materijali. Primjerice, kriptе (slika 42) su zalivene armirano-betonskom pločom (slika 43, slika 44 i slika 45) na koju su postavljene ploče od bračkog kamena.³³⁴ Uz to su veliki piloni uz glavnu i bočne apside bili krpani, fugirani i štokani, a pri oblikovanju se oslanjalo na pretpostavljeni izvorni srednjovjekovni izgled.³³⁵ Donje zone zidova i pod obložene su bliznečkim kamenom sa Sljemena, a pred glavnim oltarom su realizirane dvije stube i pričesne ograde.³³⁶ Kako je kapela sv. Fabijana i Sebastijana za Schmidt-Bolléovih intervencija bila porušena³³⁷, trebalo ju je ponovno uspostaviti na mjestu na kojemu se nalazila i „odlučilo se da se ona smjesti u dvotravejnu prostoriju na sjevernoj strani crkve, gdje se nakon Schmidt-Bolléove obnove nalazila sakristija“³³⁸, a sakristijom je postala

---

³²⁶ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 109.

³²⁷ Usp. FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

³²⁸ ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 25.

³²⁹ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 98.

³³⁰ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 101.

³³¹ ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 25.

³³² Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 25.

³³³ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 103.

³³⁴ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 105.

³³⁵ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 105.

³³⁶ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 105.

³³⁷ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 25.

³³⁸ ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 107.

dotadašnja kotlovnica³³⁹, odnosno „prostorija između zvonika i novouspostavljene kapele te prostorija pod samim zvonikom.“³⁴⁰ Nakon podužih diskusija, odlučilo se da će se oktogonally pjevalište instalirano Schmidt-Bolléovom obnovom, ipak zamijeniti novim, koje je 1937. godine projektirao Lavoslav Horvat (1901. – 1989.) (slika 46).^{*} U sačuvani Bolléov okvir (slika 47), postavljen na pjevalište, ugrađene su „nove orgulje na električni pogon, rad poznate zagrebačke radionice orgulja Heferer.“³⁴¹ Stranice pjevališta zamijenila je armirano-betonskom ploča nošena s prednje strane stupovima, dodana su i dva zavojita stubišta koja su simetrično postavljena.³⁴² U krovištu je postavljena ventilacija koja je služila kao suvremeni sustav grijanja (slika 48), a pri uvođenju umjetnog osvjetljenja pazilo se, kao što smo vidjeli u slučaju Kaiserburga, da instalacije budu vizualno što neutralnije pa su vodovi žica provedeni ispod opločenja.³⁴³ Što se unutrašnje dekoracije tiče, nju su, u različitim medijima, izveli spomenuti umjetnici: Jozo Kljaković izradio je fresko oslik s vjerskim i motivima iz hrvatske povijesti u tri faze (1. faza: 1922. – 1924., 2. faza: 1936. – 1937. i 3. faza: 1940.)³⁴⁴, Ivan Meštrović kameni namještaj, reljefe i skulpture u kamenu i bronci, a Ljubo Babić nekoliko štafelajnih slika.³⁴⁵

Tijekom uklanjanja žbuke s pročelja prilikom konzervatorsko-restauratorskih radova između 1967. i 1976., bili su pronađeni kameni ulomci iz ranijih faza gradnje crkve – srednjovjekovni kameni prozor na južnom pročelju i pročelju svetišta³⁴⁶, a na zapadnom pročelju i pročeljima svetišta fragmenti prvotnih kontrafora. Uz ranije slojeve uočene su bile i vertikalne pukotine na pročeljima, zbog kojih je izveden projekt statičke sanacije koji je uključivao „podbetoniranje temelja kontrafora i učvršćivanje oslabljene zidne strukture mlaznim betonom [...]. Oko zidova svetišta izvedena je zatega od čeličnih kablova, a oštećeni je zid u potkrovlju svetišta djelomice prezidan i na njemu je izveden armiranobetonski serklaž. [...], a oštećeni klesanci kontrafora zamijenjeni su novima od vapnenca [...].“³⁴⁷ Ponovna obnova žbuke na pročeljima izvedena je od 2008. do 2010. godine. Ispod žbuke pronađena je željezna mreža iz obnove 70-ih godina 20. stoljeća, „a koja je uzrokovala teža

³³⁹ Usp. FRANKO ĆORIĆ: (bilj. 33)

³⁴⁰ ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 107.

³⁴¹ ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 108.

³⁴² Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 108.

³⁴³ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 109.

³⁴⁴ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 110.

³⁴⁵ Usp. ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: (bilj. 320), 97.

³⁴⁶ Usp. IVO MAROEVIĆ: *Sadašnjost baštine*, Zagreb, 1986., 90., prema VLADANKA MILOŠEVIĆ, EDITA ŠURINA, BRANIMIR RAŠPICA: Konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvi i zvoniku od 1967. do danas, u: PETAR PUHMAJER (ur.): *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, Zagreb, 2013., 122.

³⁴⁷ VLADANKA MILOŠEVIĆ, EDITA ŠURINA, BRANIMIR RAŠPICA: (bilj. 346), 122.

oštećenja opečne građe zida. Stavljena je nova industrijska vapnena žbuka [...].³⁴⁸ Kao i 70-ih godina, i prilikom ove se obnove vodilo metodom prezentacije svih povijesnih slojeva crkve „s arheološkom prezentacijom kamenih ulomaka i glatkim oblikovanjem zida“,³⁴⁹ a „četiri temeljna usmjerenja prezentacije spomenika koje je postavio Ivo Maroević³⁵⁰, u kontekstu crkve sv. Marka, ne mogu se sagledavati na razini cijele crkve nego samo pojedinih njezinih dijelova.“³⁵¹

Regulacija Gornjeg grada od 1936. do 1938.

U sklopu *Generalnog regulacionog plana za grad Zagreb* bio je sastavljen i *Regulacioni i konzervatorski plan za historijske dijelove grada Zagreba*³⁵², koji je obuhvaćao Gornji grad i Kaptol.³⁵³ Odluke koje su se ticale tih dijelova grada donosio je *Građevinski odbor za historijske dijelove grada*, koji je bio sastavljen od članova *Građevinskog odbora, izaslanika vlasti za čuvanje starina, nastavnika historije arhitekture na Tehničkom fakultetu Univerziteta u Zagrebu* i *direktora Gradskog muzeja u Zagrebu*.³⁵⁴ Direktor Gradskog muzeja u Zagrebu u to je vrijeme bio Gjuro Szabo.³⁵⁵ Iz *Općih odredbi Uredbe o izvođenju Regulacionog i konzervatorskog plana za historijske dijelove grada Zagreba* od 23.12.1937. izdvojit ćemo sljedeće:

„1) Sva nova građenja, prigradivanja, adaptacije i svi popravci postojećih zgrada na teritoriju Kaptola i Gornjeg Grada imaju se vršiti u smislu [...] Građevinskog zakona prema Regulacionom i konzervatorskom planu za historijske dijelove grada Zagreba i prema ovoj Uredbi. [...]

2) Sva nova građenja i prigradivanja u historijskim dijelovima grada imaju se u smislu [...] Građevinskog zakona u arhitektonskoj obradi kao i u mjerilu prilagođavati odnosnom građevinskom bloku i ulici, a napose susjednim zgradama.

---

³⁴⁸ VLADANKA MILOŠEVIĆ, EDITA ŠURINA, BRANIMIR RAŠPICA: (bilj. 346), 141.

³⁴⁹ VLADANKA MILOŠEVIĆ, EDITA ŠURINA, BRANIMIR RAŠPICA: (bilj. 346), 141.

³⁵⁰ VLADANKA MILOŠEVIĆ, EDITA ŠURINA, BRANIMIR RAŠPICA: (bilj. 346), 142. su bilješki naveli četiri temeljna usmjerenja prezentacije spomenika prema Ivi Maroeviću: „Prezentiranje posljednjeg živog sloja, zatim posljednje cjelovite faze u životu zgrade, najvrednijeg sačuvanog sloja i na kraju slojevitosti kao temeljne vrijednosti zgrade.“, prema IVO MAROEVIĆ: (bilj. 346), 78.

³⁵¹ VLADANKA MILOŠEVIĆ, EDITA ŠURINA, BRANIMIR RAŠPICA: (bilj. 346), 142.

³⁵² Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Oglas* Gradskog poglavarstva u Zagrebu, br. 720-XVIIa-1936., Zagreb, 3.1.1937.

³⁵³ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Uredba o izvođenju Regulacionog i konzervatorskog plana za historijske dijelove grada Zagreba*, Zagreb, 23.12.1937., 1.

³⁵⁴ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 353), isto.

³⁵⁵ Usp. SANJA GRKOVIĆ: (bilj. 191)

3) Svako namjeravano podizanje nove građevine [...], svi namjeravani radovi, kojima bi se mijenjali konstruktivni dijelovi, vanjšina ili veličina postojećih građevina i njihova namjena, kao i sve druge namjeravane opravke na vanjštini građevine imaju se, prije traženja građevinske dozvole prema Građevinskom pravilniku, pismeno prijaviti Gradskom poglavarstvu. Gradsko će poglavarstvo, po mišljenju Građevinskog odbora za historijske dijelove grada, dati potrebne upute za dalji postupak. Ova odredba vrijedi i za postavljanje oglasnih ploča [...].

4) Molbi za građevinsku dozvolu treba priložiti [...] još i tehnički opis vanjske izvedbe građevine. Iz ovog opisa mora se razabrati materijal, način ožbuke i boja fasada, smještaj dovratnika i doprozornika prema vanjskoj ploštini pročelja, sustav vanjskih kapaka i žaluzija, materijal drvenih i limenih dijelova, boja naliča drvenih i limenih česti, materijal za pokrov krova te način izrade dimnjaka i dimnjačkih glava [...]. Gradsko poglavarstvo neće dozvoliti sve ono, što ne bi bilo u skladu sa karakterom ovog zaštićenog gradskog područja. [...]"³⁵⁶

Nadalje, *Opći propisi za izgrađivanje* obuhvaćali su *Propise za cijelo zaštićeno područje* u kojima ćemo istaknuti zabranu „podizanja bilo kakvih dvorišnih ili provizornih zgrada“³⁵⁷, *Propise za izgrađivanje blokova na prijelazu iz historijskih u nove dijelove grada* sa zabranom svakog nadograđivanja nad pokrovnim vijencem sa ulične strane i *Propise za izgrađivanje blokova sa posve historijskim karakterom*.³⁵⁸ Po sadržaju ovih odredbi može se zaključiti kako je Sazbo zasigurno sudjelovao u sastavljanju istih jer se „kao konzervator ne angažira samo za očuvanje pojedinih spomenika, nego sve to više za izgled čitavog urbanističkog sklopa spomenika“.³⁵⁹ „Historijski dijelovi grada - Kaptol i Gornji grad – obrađeni su sa gledišta očuvanja njihovog historijskog karaktera kao vidnog dokumenta razvitka grada Zagreba.“³⁶⁰ Osim toga, bio je, kao što je spomenuto, član Građevinskog odbora koji je svoje zapisnike prosljeđivao Gradskom poglavarstvu u Zagrebu.³⁶¹ Članovi Građevinskog odbora bili su i Szabini istomišljenici i suradnici, primjerice, spomenuti Petar Knoll³⁶² koji je smatrao da svaki projekt treba respektirati ambijent u koji se uklapa.³⁶³ Među

³⁵⁶ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 353), 1. – 2.

³⁵⁷ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 353), 2.

³⁵⁸ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 353), 2. – 3.

³⁵⁹ ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 21.

³⁶⁰ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Izveštaj*, br. 233.376-XVIIA-1937.

³⁶¹ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Izvadak iz zapisnika*, Zagreb, sjednica Građevinskog odbora, 31.5.1938.

³⁶² Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 361), isto.

³⁶³ Usp. ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 21.

ostalim članovima valja istaknuti referenta, arhitekta Stjepana Hribara³⁶⁴ (1889. – 1965.), koji je bio „šef Odsjeka za regulaciju grada“³⁶⁵ i arhitekta Dragu Iblera³⁶⁶ (1894. – 1964.), koji se već krajem 20-ih godina 20. stoljeća opredijelio za „funkcionalizam i modernističku estetiku.“³⁶⁷

Netom navedeni propisi pokazuju kako se u ono vrijeme, 30-ih godina 20. stoljeća, u Zagrebu vodilo idejama moderne zaštite spomenika srednje Europe – pojašnjenim u prvomu dijelu ovoga diplomskoga rada, a koje su zastupali intelektualci poput Clemena, Gurlitta, Riegla, Dehija i dr. – ne samo kada je u pitanju zaštita pojedinačnog spomenika, nego i kada je trebalo zaštititi cijelu urbanu strukturu onih dijelova grada koji imaju povijesnu i umjetničku vrijednost. To je poslije regulirano u tzv. *Venecijanskoj povelji*.³⁶⁸ Za Gornji grad se, kao i za Kaptol, propisima odredilo koje se točno zgrade određenih blokova imaju čuvati „kao zgrade od historijske i umjetničke vrijednosti.“³⁶⁹ „Svrha i cilj ove Uredbe je konzerviranje te stilske cjeline ne zanemarujući pri tome opravdane higijenske i najpreče saobraćajne zahtjeve.“³⁷⁰ Kako bi se očuvali povijesni dijelovi grada, bilo je potrebno i u ostalim dijelovima grada raditi u skladu s propisima i normama koje su im prilagođene. U *Tehničkim i higijenskim uvjetima* navedene su upute u kojim materijalima i dimenzijama se određeni elementi trebaju izvesti ili sanirati.³⁷¹ Pažnja se, osim funkcionalnim i protekcijskim aspektima, pridavala i „estetskim okvirima slike grada Zagreba“.³⁷² Prije izrade plana, 1928. godine Odbor za pripremu generalne regulatorne osnove donio je odluku o raspisivanju javnoga natječaja.³⁷³ Općina grada Zagreba raspisala je 1930. godine međunarodni „natječaj

---

³⁶⁴ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 361), isto.

³⁶⁵ Hribar, Stjepan, u: *Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26342> (8.7.2017.)

³⁶⁶ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 361), isto.

³⁶⁷ GORAN MICKOVSKI, VLADAN DJOKIĆ: Okružni ured za osiguranje radnika u Skopju arhitekta Drage Iblera, 1934., u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 23, br. 1 (49), Zagreb, 2015., 84.

³⁶⁸ *Venecijanska povelja*, odnosno Međunarodna povelja o zaštiti i restauriranju spomenika i područja iz 1964. godine, definirala je Člankom 1. da koncept povijesnog spomenikaobuhvaća, osim pojedinačnog arhitektonskog ostvarenja, i urbane i ruralne ambijente za koje se utvrdi da su svjedoci određene civilizacije, ili Člankom 6. da zaštita nekog spomenika podrazumijeva očuvanje njegova ambijenta; svaki tradicionalni ambijent treba očuvati, a u njemu nisu dozvoljene gradnje novih građevina, rušenje ili izmjene koje bi izmijenile odnos gabarita ili boja, usp. *Venecijanska povelja*, 1964.,: *The Venice Charter: International Charter for the Conservation and restoration of Monuments and Sites* (1964), u: *ICOMOS-Hrvatska*, Arhiva, <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1964%20Venecijanska%20povelja.pdf> (8.7.2017.)

³⁶⁹ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 353), 3. – 14.

³⁷⁰ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 353), 8.

³⁷¹ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Ispravljena Uredba o izvođenju generalnog regulacionog plana za grad Zagreb*, 10.

³⁷² HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Primjedbe i prigovori župne nadarbine sv. Marka Gradskom poglavarstvu*, br. 16-1936., Zagreb, 28.11.1936., 2.

³⁷³ Usp. DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, SANJA ŠTOK: Presedan zagrebačkog urbanizma – međunarodni natječaj za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba 1930/31, u: *Život umjetnosti*, br. 59, Zagreb, 1997., 10.

za izradu generalne osnove za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba³⁷⁴, kako bi se što adekvatnije pozabavilo prometnim rješenjima, koja bi rasteretila povijesne dijelove grada i ostale povezala s istima, ukoliko bi se, primjerice, gradile zaobilazne ceste³⁷⁵, zelenim površinama „radi dovođenja svježeg zraka iz gorskih predjela“³⁷⁶, uređenjem javnih parkova u kojima „će biti dozvoljeno podizanje samo prizemnih paviljona“³⁷⁷ ili pak „zabranjeno svako građenje“³⁷⁸, industrijskim zonama, koje trebaju biti smještene „prema periferiji“³⁷⁹ i sl. Ocjenjivački sud bio je sastavljen od brojnih stručnjaka, a važno je istaknuti kako su članovi bili, između ostalih, i arhitekt Martin Pilar, profesor Edo Schön (1877. – 1894.) (u dokumentu naveden kao *Edo Šen*)³⁸⁰ – isti onaj Edo „koji je izjavio da obnova Sv. Marka ide među najuspješnije posljednjih godina u Evropi“.³⁸¹ Kao člana ocjenjivačkog suda treba istaknuti i arhitekta Paula Wolfa (1879. – 1957.), koji je bio *Stadtbaurat*, odnosno građevinski savjetnik pri izgradnji gradova iz Dresdena.³⁸² On je istovremeno s Gurlittom bio i član ocjenjivačkog suda za projektni natječaj *Dresdner Anzeiger* na tadašnjem Johannes-Ringu 1925. godine, kojim se htjelo taj dio grada vizualno prilagoditi i povezati s povijesnom gradskom jezgrom.³⁸³ Ocjenjivački je sud 1931. godine ocijenio ukupno 53 projekta Međunarodnog natječaja za generalnu regulatornu osnovu Zagreba³⁸⁴ (slika 49a, 49b, 49c, 49d, 49e i 49f) i izdvojilo nekoliko koji se svojim dijelovima ističu (*Metropolis* Leopolda Bauera (1872. – 1938.) iz Beča, *Jelačić* Ericha Kotzera iz Berlina, *Bijeli Zagreb* Maxa Arlta (1876. – 1933.) iz Dresdena, *Grad Hrvata* Karla Lörchera (1884. – 1966.) iz Berlina, *Radial* Maxa Säumea (1901. – 1965.) također iz Berlina i dr.), ali nijedan nije u cijelosti prihvaćen jer se „nijedna od predloženih osnova ne može preporučiti za izvedbu“³⁸⁵ Prema projektima, odnosno njihovim autorima, vidljivo je kako se i prilikom izrade osnove oslanjalo na znanje srednjoeuropskih stručnjaka i arhitekata, koji su, dakako, bili u direktnom dodiru s najnovijim idejama. Tako je Generalnog regulacionog plana za grad Zagreb, u sklopu kojega je bio i Regulacioni i konzervatorski plan za historijske dijelove grada Zagreba izrađivan od 1932. do

³⁷⁴ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Raspis natječaja za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba*, Zagreb, 1.8.1930., 1.

³⁷⁵ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Internacionalni natječaj za generalnu regulatornu osnovu grada Zagrebu*. Zapisnik ocjenjivačkog suda, Zagreb, 10.10.1931., 7.

³⁷⁶ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 375), 8.

³⁷⁷ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 353), 14.

³⁷⁸ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 353), 14.

³⁷⁹ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 375), 7.

³⁸⁰ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 375), 1.

³⁸¹ ANĐELA HORVAT: (bilj. 189), 25.

³⁸² Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 375), 1.

³⁸³ Usp. Hochhaus-Ideenwettbewerb für den „Dresdner Anzeiger“ am Johannes-Ring 1925, u: *Das neue Dresden*, <http://www.das-neue-dresden.de/hochhaus-wettbewerb-1925.html> (8.7.2017.)

³⁸⁴ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 375), 2. – 3.

³⁸⁵ HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 375), 17.

1936. godine³⁸⁶, nakon čega su slijedile žalbe i prigovori, primjerice, Župnog ureda sv. Marka³⁸⁷, Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata sekcije Zagreb³⁸⁸, Škole narodnog zdravlja³⁸⁹ i nekih fizičkih lica.³⁹⁰

6. 2. Osvrt

U ovom, istraživačkom dijelu rada osvrnuli smo se na one praktične primjere, koje smatramo ključnim za razumijevanje konzervatorskog djelovanja Gjura Szabe iz perspektive zaštite spomenika i njenog odnosa prema modernoj arhitekturi i umjetnosti. U radu je prikazano na koji je način Gjuro Szabo primjenjivao ideje i razmatranja koja su u njegovo vrijeme bila aktualna u području zaštite spomenika. Od osnutka Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji pa sve do početka Drugoga svjetskog rata, Szabo je ostao aktualan i sav svoj trud i znanje ulagao u zaštitu spomenika u nas.

U teorijskomu dijelu rada osvrnulo se na Szabinu teoriju, koju je formirao pod utjecajem Dana konzerviranja, a istu je primjenjivao u svojem djelovanju. Paralelno s razvojem modernih ideja i metodološkim promjenama, Szabo je prilagođavao svoje smjernice i upute za djelovanje koje je davao suradnicima koji su dijelili njegovo mišljenje, što je u ovome radu kronološki na osnovu nekoliko odabranih primjera popraćeno.

Analiza odabranih projekata iz perspektive shvaćanja Gjura Szabe pokazala je da su u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća djelovali arhitekti i umjetnici koji su utrli put kako modernim tendencijama u zaštiti spomenika, tako i modernoj umjetnosti, ali i da je taj proces bio zahtjevan, budući da je bilo i onih vrsnih arhitekata koji su shvaćali nove principe, ali ih nisu znali primijeniti u svojem praktičnom radu.

---

³⁸⁶ Usp. DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, SANJA ŠTOK: (bilj. 373), 20. – 24.

³⁸⁷ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: (bilj. 372), 1.

³⁸⁸ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata, sekcija Zagreb Gradskom poglavarstvu*, br. 69968-XVIIa-38, 8.4.1938., 1.

³⁸⁹ Usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Škola narodnog zdravlja u Zagrebu Gradskom poglavarstvu*, br. 7565/38., 25.3.1938., 1.

³⁹⁰ Žalbu su, primjerice, uložili Vera Nikolić-Podrinska, čiju je žalbu, prema „mišljenju odbora“ trebalo „djelomično uvažiti premaprijedlogu građ. odjela“, HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Izvadak iz zapisnika*, br. 67.748 XVII A-1938. i dr. Dušan Popović, čija je žalba odbijena, usp. HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Izvadak iz zapisnika*, br. 68.350 XVII A-1938.

Zaključak

Razvidan utjecaj ideja i rasprava s *Dana konzerviranja* u konzervatorskom djelovanju Gjüre Szabe prepoznaje se ne samo u njegovoj ostavštini sačuvanoj u pisanom obliku, nego i u njegovu konzervatorskom djelovanju u praksi – sačuvani spomenici, na i u kojima su radili arhitekti i umjetnici ponukani modernom i Szabinim smjernicama, svjedoče nam o širokom spektru njegova znanja.

Već početkom drugoga desetljeća 20. stoljeća Szabo je i u teoriji i u praksi primjenjivao ideje koje su zastupali i o kojima su od početka 20. stoljeća raspravljali stručnjaci poput Clemena, Gurlitta, Hagera, Dehija, Riegla i drugih, i što su definirali kao *modernu njegu/zaštitu spomenika*, a u kasnijemu radu prepoznajemo pomicanje naglaska na one ideje, koje je Rudolf Esterer 20-ih godina istoga stoljeća koncizno obuhvatio pod pojmom *kreativno konzerviranje*. Utjecaj modernih tendencija u njegovu konzervatorskom djelovanju prepoznaje se i po tome što se zalagao za poštivanje ambijentalnih vrijednosti spomenika, spram njega i okoline u kojemu se nalazi, a koja ima, bilo manju, bilo veću, povijesno-kulturnu i umjetničku vrijednost.

Szabo je bio protivnik historicizma: ne samo da je svugdje gdje je mogao sačuvao starije strukture spomenika i protivio se nepotrebnim intervencijama, nego se, paradoksalno tim stavovima, ali u skladu s tadašnjim razmišljanjima, zalagao za uklanjanje devetnaestostoljetnih dodataka u smislu *Entschandelunga* kreativnog konzerviranja; bio je ujedno pobornik moderne arhitekture i umjetnosti: zalagao se za prigradnje u duhu suvremenog vremena, kako bi do izražaja mogla doći individualnost umjetnika, koja poštuje postojeće oblike iz prošlosti, ali ih ne oponaša. Kako su umjetnici i arhitekti iz razdoblja historicizma „pogriješili“, u duhu svojega vremena, tako što nisu „adekvatno“ postupali prema spomenicima ili njihovim elementima ostvarenim u stilovima koji su njima prethodili, tako bi se moglo reći i da su Szabo i protagonisti toga razdoblja u kojemu se djelovalo, opet, u skladu s tadašnjim razmišljanjima, „pogriješili“ ne valorizirajući ostvarenja 19. stoljeća „adekvatno“. No, mi, polazeći od činjenice da u svakom razdoblju nastaje nešto čega prije nije bilo, postavljamo devetnaestostoljetni historicizam i dvadesetostoljetne moderne oblike jedno kraj drugog te pozitivno vrednujemo različite doprinose ovih dvaju razdoblja.

Literatura

Bibliografija

MILE BOGOVIĆ, BLAŽENKA LJUBOVIĆ: Prilog raspravi tlocrtnog razvoja senjske katedrale kroz povijest i njezino uređivanje nakon Drugog svjetskog rata, u: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, izd. 40, br. 1, Senj, prosinac 2013.

KLAUS BÖTING: *Griechenland. Festland & Peloponnes*, Ostfildern, 2006.

IVAN PLEMENITI BOJNIČIĆ: “O pregradnji trsatske zavjetne crkve”, *Narodne novine*, Zgb, 75/1909, 17, (22. siječnja)

JELENA BOŽIĆ: Obnova manastirske crkve u Dobrunu (1886), u: *Гласник удружења архивских радника РС*, god. 8, br. 8, Banjaluka, 2016.

MARIJAN BRADANOVIĆ: Zaštita kulturnih dobara na području Primorsko-goranske županije i neki problemi s kojima se konzervatori susreću u radu na poslovima zaštite urbanih i ruralnih povijesnih naselja, u: KORALJKA VAHTAR-JURKOVIĆ (ur.): *Revitalizacija kulturno-povijesnih cjelina u Primorsko-goranskoj županiji na primjeru grada Kastva*, Rijeka, 2004.

NEVEN BRADIĆ: Grkokatoličko biskupsko dobro u Pribiću – pregradnja dvora i izgradnja Kapele B. D. Marije, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 31 – 32, Zagreb, 2007. – 2008.

NEVEN BRADIĆ: *Arhitekt Stjepan Podhorsky i njegov doprinos kreativnoj zaštiti spomenika culture u Hrvatskoj*, magistarski rad, Zagreb, 2010.

FRANKO ĆORIĆ: Gjuro Szabo – hrvatski zagovornik kreativnog konzerviranja, predavanje na skupu *Hrvatski povjesničari umjetnosti: Gjuro Szabo (1875. – 1943.)*, Zagreb, 2015.

DRAGAN DAMJANOVIĆ: Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 19, br. 1 (41), Zagreb, 2011.

DRAGAN DAMJANOVIĆ: *Bečka akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, Zagreb, 2011./2012.

DRAGAN DAMJANOVIĆ: Schmidt-Bolléova obnova crkve u drugoj polovici 19. stoljeća, u: PETAR PUHMAJER (ur.): *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, Zagreb, 2013.

DRAGAN DAMJANOVIĆ: Neogotička arhitektura u opusu Josipa Vancaša. Radovi u Italiji, Hrvatskoj i Sloveniji, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 22., br. 2 (48), Zagreb, 2014.

DRAGAN DAMJANOVIĆ: Između Ivana Kukuljevića Sakcinskoga i Gjura Szabe. Zaštita spomenika u kontinentalnoj Hrvatskoj od početka 1860-ih do 1910. godine, predavanje na skupu *Hrvatski povjesničari umjetnosti: Gjuro Szabo (1875. – 1943.)*, Zagreb, 2015.

JULIUS DEININGER: Moderne praktische Denkmalpflege, u: *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, X, Beč, 1911.

MAX DVOŘÁK: izlaganje na temu: Denkmalpflege in Österreich, u: *Gemeinsame Tagung für Denkmalpflege und Heimatschutz, Salzburg, 14. und 15. September 1911, Stenographischer Bericht*, Berlin, 1911.

JULIA FELDTKELLER: *Wandmalerei restaurierung: eine Geschichte ihrer Motive und Methoden*, Münster, 2010.

ARNOLD FEUEREISEN: Die Anfänge des Denkmalschutzes in Schweden und Livland, u: *Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908*, Riga, 1909.

SUSANNE FLEISCHNER: „Schöpferische Denkmalpflege“. *Kulturideologie des Nationalsozialismus und Positionen der Denkmalpflege. Beiträge zur Denkmalpflege und Bauforschung*, svezak 1, Münster, 1999.

JOSIP FRANČIŠKOVIĆ: Stolna crkva u Senju sa zvonikom iz g. 1000. Historičko liturgička razmatranja, u: *Bogoslovna smotra*, izd. 15., br. 4, Zagreb, travanj 1928.

MILES GLENDINNING: *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to Modernity*, London, 2013.

JOHANNES HABICH (ur.): *Denkmalpflege statt Attrappenkult: Gegen die Rekonstruktion von Baudenkmalern – eine Anthologie*, Basel/Berlin, 2013. (2011.)

FELIX HAMMER: *Die geschichtliche Entwicklung des Denkmalrechts in Deutschland*, Tübingen, 1995.

ARMIN HANSON: *Denkmal- und Stadtbildpflege in Potsdam 1918 – 1945*, Potsdam, 2011.

GUIDO HARBERS (ur.): Die Wiederherstellung der Kaiserburg in Nürnberg, u: *Der Baumeister. Monatshefte für Architektur und Baupraxis*, god. 33., br. 6, München, lipanj 1935.

UTA HASSLER: „Ruinen und Rekonstruktionen“ – konservatorische Konzepte des 20. Jahrhunderts und Architektur heute, u: WINFRIED NERDINGER (ur.), *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte*, München, 2010.

ANĐELA HORVAT: O djelovanju Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu od 1910. – 1914., u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 2 – 3, Zagreb, 1976. – 1977.

ANĐELA HORVAT: O djelovanju „Povjerenstva” za čuvanje spomenika u Zagrebu (1914. – 1923.), u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4 – 5, Zagreb, 1978. – 1979.

ANĐELA HORVAT: O djelovanju konzervatorske službe u Zagrebu III (1923. – 1941.), u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 6 – 7, Zagreb, 1980. – 1981.

KATARINA HORVAT-LEVAJ: Crkva sv. Križa u Križevcima, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 12 – 13, Zagreb, 1988. – 1989.

ROMUALDO JEREB: “Još o pregradnji trsatske zavjetne crkve. Odgovor na pisanje dra I. pl. Bojničić”, *Hrvatsko, Zgb*, 6/1909, 23, (29. siječnja)

ROMUALDO JEREB: “O restauraciji svetišta na Trsatu”, *Novine, Zgb*, 3/1916, 280, (7. prosinca)

FRANK T. LEUSCH: Darf Denkmalpflege schöpferisch sein? Gaupenvariationen als Beitrag zur Diskussion, u: *Denkmalpflege in Baden-Württemberg – Nachrichtenblatt der Landesdenkmalpflege*, sv. 29., br. 3, Stuttgart, 2000.

FABIAN LINK: *Burgen und Burgenforschung im Nationalsozialismus: Wissenschaft und Weltanschauung 1933 – 1945*, Köln, Weimar, 2014.

JURAJ LOKMER: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi do početka XVII. stoljeća (Prilog cjelovitoj povijesti grada Senja), u: *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, izd. 42 – 43, br. 1, Senj, studeni 2016.

UDO MAINZER: Paul Clemen – der progressive Konservator, u: UDO MAINZER (ur.), *Paul Clemen zur 125. Wiederkehr seines Geburtstages*, Köln, 1991.

WITOLD MAISEL: *Rechtsarchäologie Europas*, Beč, 1992.

ZRINKA MARKOVIĆ, PETAR PUHMAJER: Zahvati na crkvi između dva svjetska rata, u: PETAR PUHMAJER (ur.): *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, Zagreb, 2013.

IVO MAROEVIĆ: *Sadašnjost baštine*, Zagreb, 1986.

GORAN MICKOVSKI, VLADAN DJOKIĆ: Okružni ured za osiguranje radnika u Skopju arhitekta Drage Iblera, 1934., u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 23, br. 1 (49), Zagreb, 2015.

VLADANKA MILOŠEVIĆ, EDITA ŠURINA, BRANIMIR RAŠPICA: Konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvi i zvoniku od 1967. do danas, u: PETAR PUHMAJER (ur.): *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, Zagreb, 2013.

ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, svezak I., Leipzig, 1910.

ADOLF VON OECHELHAEUSER (ur.): *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen Berichten des Tages für Denkmalpflege*, svezak II., Leipzig, 1913.

ERNST OLDEMEYER: *Alltagsästhetisierung: vom Wandel ästhetischen Erfahrens*, Würzburg, 2008.

BRITE PUSBACK: *Stadt als Heimat: die Danziger Denkmalpflege zwischen 1933 und 1939*, Köln, 2006.

DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, SANJA ŠTOK: Presedan zagrebačkog urbanizma – međunarodni natječaj za generalnu regulatornu osnovu grada Zagreba 1930/31, u: *Život umjetnosti*, br. 59, Zagreb, 1997.

THOMAS SCHECK: *Denkmalpflege und Diktatur: die Erhaltung von Bau- und Kunstdenkmälern in Schleswig-Holstein und im Deutschen Reich zur Zeit des Nationalsozialismus*, Berlin, 1995.

ROBERT SCHEDIWIY: *Menschen Mächte Monumente: Aufsätze zur Architektur Urbanistik Geschichte*, Berlin, Münster, Beč, 2016.

JOHANN ANDREAS SCHMELLER: *Ueber Raphael Sanzio als Architecten: nach Handschriften der k. Bibliothek zu München*, München, 2008. (1844.)

MARKO ŠPIKIĆ: Razdoblje borbe i izgradnja dogme: Szabo i konzervatorski principi srednje Europe do 1918., predavanje na skupu *Hrvatski povjesničari umjetnosti: Gjuro Szabo (1875. – 1943.)*, Zagreb, 2015.

TIHOMIL STAHLJAK: *Gjuro Szabo. Djelo jednog života*, Zagreb, 1995.

HERALD STRECK: Erneuerung und Bewahrung im Stadtbaugeschehen, u: HERALD STRECK (ur.): *Neue Stadtbaukultur: Jahrbuch 2013 – Stadtbild Deutschland*, Norderstedt, 2014.

MAIKE STEINKAMP: „Urgestalt des deutschen Formerlebnisses“. Mittelalter und Moderne in der Kunstkritik nach 1933, u: BRUNO REUDENBACH, MAIKE STEINKAMP (ur.): *Mittelalterbilder im Nationalsozialismus*, Berlin, 2013.

GJURO SZABO: Izvještaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1911., u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. 12, br. 1, Zagreb, srpanj 1912.

GJURO SZABO: Izvještaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godinama 1912. i 1913., u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, sv. 13, br. 1, Zagreb, ožujak 1914.

DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA: *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*, Zagreb, 1993.

MARION WOHLLEBEN, GEORG MÖRSCH (ur.): *Georg Dehio und Alois Riegl – Konservieren, nicht restaurieren: Streitschriften zur Denkmalpflege um 1900.*, Braunschweig/Wiesbaden, 1988.

MARION WOHLLEBEN: *Konservieren oder restaurieren?: zur Diskussion über Aufgaben, Ziele und Probleme der Denkmalpflege um die Jahrhundertwende*, Zürich, 1989.

Arhivski izvori

Objašnjenje kratica:

MK-UZKB-SA-OGS – Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine – Središnji arhiv – Ostavština Gjüre Szabe

HR-DAZG – Državni arhiv u Zagrebu

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: Putne bilješke: Krašić

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 2: GJURO SZABO: Djela H. Bollea sude sud H. Bolleu, dokumenti

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 2: GJURO SZABO: Djela H. Bollea sude sud H. Bolleu, tekst

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 3: Prijepisi novinskih članaka: GJURO SZABO: O stilu, jedinstvu stila i umjetničkom stvaranju

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 4: GJURO SZABO: O crkvenim zgradama i njihovom uređenju

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 4: GJURO SZABO: Zadaci čuvanja spomenika u naše vrijeme

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 7: Terenski zapisi: bilježnica 18

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: Putne bilješke: Trsat, HERMAN BOLLÉ, 1913.

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 1: Putne bilješke: Trsat, Izvještaj II, „Iz izvanredne sjednice zem. povjerenstva za očuvanje spomenika, držane dne 27. novembra 1913.“

MK-UZKB-SA-OGS, kutija 2: Novinski isječci, isječak 3: GJURO SZABO: Posljednja riječ o Bakačevoj kuli i regulaciji Kaptola, 1916.

MK-UZKB-SA: Zbirka starije građe, konzervatorska dokumentacija Zemaljskog povjerenstva, kutija 5: C 111 – 205, predmet 157., 1917.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Raspis natječaja za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba*, Zagreb, 1.8.1930.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Internacionalni natječaj za generalnu regulatornu osnovu grada Zagrebu. Zapisnik ocjenjivačkog suda*, Zagreb, 10.10.1931.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Primjedbe i prigovori župne nadarbine sv. Marka Gradskom poglavarstvu*, br. 16-1936., Zagreb, 28.11.1936.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Izveštaj*, br. 233.376-XVIIA-1937.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Oglas Gradskog poglavarstva u Zagrebu*, br. 720-XVIIa-1936., Zagreb, 3.1.1937.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Uredba o izvođenju Regulacionog i konzervatorskog plana za historijske dijelove grada Zagreba*, Zagreb, 23.12.1937.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Ispravljena Uredba o izvođenju generalnog regulacionog plana za grad Zagreb*

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Izvadak iz zapisnika*, br. 67.748 XVII A-1938.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Izvadak iz zapisnika*, br. 68.350 XVII A-1938.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Škola narodnog zdravlja u Zagrebu Gradskom poglavarstvu*, br. 7565/38., 25.3.1938.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Udruženje jugoslavenkih inženjera i arhitekata, sekcija Zagreb Gradskom poglavarstvu*, br. 69968-XVIIa-38, 8.4.1938.

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: *Izvadak iz zapisnika*, Zagreb, sjednica Građevinskog odbora, 31.5.1938.

Internetski izvori

ALFONS BAIER: Abriss der frühen Entwicklung Nürnbergs im Spiegel der Reichsgeschichte, 2014., u: *GeoZentrum Nordbayern*, http://www.angewandte-geologie.geol.uni-erlangen.de/nbg4_02.htm (4.6.2017., 8:33)

GEORG DEHIO: Was wird aus dem Heidelberger Schloss werden?, Straßburg, 1901., u: *Heidelberger historische Bestände – digital*, <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/dehio1901> (13.4.2017, 19:32)

GEORG DEHIO: Denkmalschutz und Denkmalpflege im neunzehnten Jahrhundert: Rede zur Feier des Geburtstages Sr. Majestät des Kaisers gehalten in der Aula der Kaiser-Wilhelms-Universität am 27. Januar 1905, Straßburg, 1905., u: *Bayerische Staatsbibliothek digital*, http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11167008_00009.html (14.4.2017, 10:14)

GEORG DEHIO: *Kunsthistorische Aufsätze*, München/Berlin, 1914., u: *Deutsches Textarchiv DTA*, http://www.deustextarchiv.de/book/view/dehio_aufsaezte_1914?p=326 (14.4.2017, 11:36)

BIRGIT FRIEDEL: Nürnberger Burg, 4.10.2010. u: *Historisches Lexikon Bayerns*: https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/N%C3%BCrnberger_Burg (2.6.2017, 19:58)

KREŠIMIR GALOVIĆ: Arhitekt Stjepan Podhorsky (1875. – 1945.), u: *Panoptikum*, objavljeno 30.4.2014., http://kgalovic.blogspot.hr/2014/04/arhitekt-stjepan-podhorsky-1875-1945_30.html (27.6.2017., 22:38)

SANJA GRKOVIĆ: Gjuro Szabo – krčitelj putova u povijuše zapletene struke, 2006., u: *Ministarstvo kulture*, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=1950> (16.6.2017., 13:27)

Heideloff, Karl Alexander von, u: *Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz28735.html> (7.6.2017, 22:58)

Hochhaus-Ideenwettbewerb für den “Dresdner Anzeiger“ am Johannes-Ring 1925, u: *Das neue Dresden*, <http://www.das-neue-dresden.de/hochhaus-wettbewerb-1925.html> (8.7.2017., 22:37)

Hribar, Stjepan, u: *Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26342> (8.7.2017., 11:53)

ACHIM HUBEL: Die Gratwanderung zwischen Bewahren und Erneuern. Über das Berufsethos des Denkmalpflegers, u: *Denkmalschutz-Informationen*, sv. 19., br. 3, Berlin, 1995., u: *Deutsches Nationalkomitee für Denkmalschutz*: http://www.dnk.de/Archiv/n2413?node_id=2399&from_node=2413&beitrag_id=508 (4.5.2017., 18:17)

Kaiserburg Nürnberg: Historischer Überblick, u: *Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen*, <http://www.kaiserburg-nuernberg.de/deutsch/burg/> (2.6.2017, 14:24)

Pregled bibliografske jedinice broj: 780031, u: *Hrvatska znanstvena bibliografija*, <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=780031> (7.7.2017., 11:24)

Szabo, Gjuro, u: *Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59216> (14.6.2017, 14:58)

Venecijanska povelja, 1964.: The Venice Charter: International Charter for the Conservation and restoration of Monuments and Sites (1964), u: *ICOMOS-Hrvatska*, Arhiva, <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1964%20Venecijanska%20povelja.pdf> (8.7.2017., 9:12)

Zeitschrift „Die Denkmalpflege“, u: *Deutscher Kunstverlag*, <http://www.deutscherkunstverlag.de/buch/zeitschriften/die-denkmalpflege/> (12.3.2017, 18:27)

Popis slikovnih priloga

Objašnjenje kratica:

HR-DAZG-ZMF- Državni arhiv u Zagrebu – Zbirka mikrofilmova

HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije – Državni arhiv u Zagrebu – Zbirka građevinske dokumentacije

MZG-fot- Muzej grada Zagreba – fototeka

Slika 1: *Pogled na dvorac iz dvorišta s historicističkim dodacima u neogotičkomu stilu prije obnove*, Kaiserburg, Nürnberg, 1935., u: GUIDO HARBERS (ur.): Die Wiederherstellung der Kaiserburg in Nürnberg, u: *Der Baumeister. Monatshefte für Architektur und Baupraxis*, god. 33., br. 6, München, lipanj 1935., 187.

Slika 2: *Pogled na dvorac iz dvorišta nakon obnove*, Kaiserburg, Nürnberg, 1935., u: GUIDO HARBERS (ur.): Die Wiederherstellung der Kaiserburg in Nürnberg, u: *Der Baumeister. Monatshefte für Architektur und Baupraxis*, god. 33., br. 6, München, lipanj 1935., 185.

Slika 3: *Pogled na svečanu dvoranu nakon Heideloffove obnove*, Kaiserburg, Nürnberg, nakon 1834., a prije kraja prve polovice 19. stoljeća, u: GUIDO HARBERS (ur.): Die Wiederherstellung der Kaiserburg in Nürnberg, u: *Der Baumeister. Monatshefte für Architektur und Baupraxis*, god. 33., br. 6, München, lipanj 1935., 188.

Slika 4: *Pogled na svečanu dvoranu nakon Estererove obnove i „Entschandelunga“*, Kaiserburg, Nürnberg, 1935., u: GUIDO HARBERS (ur.): Die Wiederherstellung der Kaiserburg in Nürnberg, u: *Der Baumeister. Monatshefte für Architektur und Baupraxis*, god. 33., br. 6, München, lipanj 1935., 189.

Slika 5: *Pogled na dvoranu s pokretnim stalkom za svijeće – pokretna rasvjeta*, Kaiserburg, Nürnberg, 1935., u: GUIDO HARBERS (ur.): Die Wiederherstellung der Kaiserburg in Nürnberg, u: *Der Baumeister. Monatshefte für Architektur und Baupraxis*, god. 33., br. 6, München, lipanj 1935., 191.

Slika 6: *Pogled na prostoriju u kojoj su postavljene stojeće svjetiljke priključene u nisko postavljene utičnice*, Kaiserburg, Nürnberg, 1935., u: GUIDO HARBERS (ur.): Die

Wiederherstellung der Kaiserburg in Nürnberg, u: *Der Baumeister. Monatshefte für Architektur und Baupraxis*, god. 33., br. 6, München, lipanj 1935., 194.

Slika 7: *Pogled na vitešku dvoranu s pokretnim stalkom za svijeće – pokretna rasvjeta*, Kaiserburg, Nürnberg, današnje stanje, uspostavljeno nakon Estererove poslijeratne obnove pri kojoj je ostao vjeran načelima kreativnog konzerviranja, u: *Kaiserburg Nürnberg. Rittersaal*, <http://www.kaiserburg-nuernberg.de/deutsch/burg/rittersaal.htm> (19.6.2017, 20:21)

Slika 8: „*Krašić, gotička barokizirana župna crkva sv. Trojstva prije obnove*“, prije 1911., u: ANĐELA HORVAT: O djelovanju Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu od 1910. – 1914., u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 2 – 3, Zagreb, 1976. – 1977., 18.

Slika 9: *Pogled na crkvu sv. Trojstva izvedenu prema projektu Stjepana Podhorskog*, Krašić, 2014., autor fotografije: Domagoj Skledar, u: *Crkva Presvetog Trojstva, Krašić*, http://croatialink.com/fotografije/Crkva_Presvetog_Trojstva_Kra%C5%A1i%C4%87/6020 (20.6.2017., 10:14)

Slika 10: *Pogled na pročelje crkve sv. Trojstva izvedeno prema projektu Stjepana Podhorskog*, Krašić, 2014., autor fotografije: Domagoj Skledar, u: *Crkva Presvetog Trojstva, Krašić*, http://croatialink.com/fotografije/Crkva_Presvetog_Trojstva_Kra%C5%A1i%C4%87/6020 (20.6.2017., 10:17)

Slika 11: *Pogled iz svetišta crkve sv. Trojstva na nekadašnju baroknu lađu prenamijenjenu nakon 1911. godine u portik s pjevalištem, prema projektu Stjepana Podhorskog*, Krašić, 2016., autor fotografije: Milan Kušnjačić, u: *Internet Archive*, <https://ia801208.us.archive.org/27/items/crkvapresvetogtrojstvakrasic2016/abc%20%286%29.JPG> (20.6.2017., 10:28)

Slika 12: *Staro gotičko svetište s mramornim oltarom i oltarnom slikom s prikazom Poklonstva kraljeva*, Krašić, 2016., autor fotografije: Milan Kušnjačić, u: *Internet Archive*, <https://ia801208.us.archive.org/27/items/crkvapresvetogtrojstvakrasic2016/abc%20%2825%29.JPG> (20.6.2017., 10:36)

Slika 13: *Kupola jednobrodne crkve sv. Trojstva izgrađena prema projektu Stjepana Podhorskog*, Krašić, 2016., autor fotografije: Milan Kušnjačić, u: *Internet Archive*,

<https://ia801208.us.archive.org/27/items/crkvapresvetogtrojstvakrasic2016/abc%20%2823%29.JPG> (20.6.2017., 10: 39)

Slika 14: *Dekoratívni elementi arhitektonske plastike izvedeni po uzoru na romaničke oblike nakon 1911. godine*, Krašić, 2016., autor fotografije: Milan Kušnjačić, u: *Internet Archive*, <https://ia801208.us.archive.org/27/items/crkvapresvetogtrojstvakrasic2016/abc%20%2835%29.JPG> (20.6.2017., 12:02)

Slika 15: *Crkva sv. Križa prije obnove*, Križevci, oko 1910. godine, u: *Povijest Grada*, <https://www.krizevci.net/hr/html/povijest.html> (21.6.2017., 0:32)

Slika 16: „*Neizvedeni neogotički projekt obnove crkve sv. Križa arhitekta Stjepana Podhorskog (Historijski arhiv, Bjelovar)*“, Križevci, 1910., u: KATARINA HORVAT-LEVAJ: *Crkva sv. Križa u Križevcima*, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti 12 – 13*, Zagreb, 1988. – 1989., 150.

Slika 17: *Neizvedeni projekt obnove crkve sv. Križa arhitekta Dionisa Sunka (Historijski arhiv, Bjelovar)*“, Križevci, 1911., u: KATARINA HORVAT-LEVAJ: *Crkva sv. Križa u Križevcima*, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti 12 – 13*, Zagreb, 1988. – 1989., 151.

Slika 18: „*Crkva sv. Križa, uzdužni presjek; projekt konzervacije iz 1912./1913. godine arhitekta Stjepana Podhorskog (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Hrvatske, Zagreb)*“, Križevci, 1912./1913., u: KATARINA HORVAT-LEVAJ: *Crkva sv. Križa u Križevcima*, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti 12 – 13*, Zagreb, 1988. – 1989., 145.

Slika 19: „*Projekt obnove crkve sv. Križa arhitekta Stjepana Podhorskog, neizvedena varijanta pročelja (Historijski arhiv, Bjelovar)*“, Križevci, 1912./1913., u: KATARINA HORVAT-LEVAJ: *Crkva sv. Križa u Križevcima*, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti 12 – 13*, Zagreb, 1988. – 1989., 151.

Slika 20: *Pogled na pročelje crkve sv. Križa preoblikovano prema projektu arhitekta Stjepana Podhorskog 1913. godine*, Križevci, 2009., obje slike u: *Portal hrvatskoga kulturnog vijeća: Sv. Križ – krvavi sabor u Križevcima*, 28.4.2009., <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/4397-reportaa-sv-kri-krvavi-sabor-u-krievcima.html> (21.6.2017., 13:17)

Slika 21: „*Maskeron*“, crkva sv. Križa, Križevci, 2009., u: *Portal hrvatskoga kulturnog vijeća: Sv. Križ – krvavi sabor u Križevcima*, 28.4.2009., <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/4397-reportaa-sv-kri-krvavi-sabor-u-krievcima.html> (21.6.2017., 14:42)

Slika 22: „*Trsat, projekt Wernera za restauraciju franjevačke crkve, koji je Povjerenstvo odbilo*“, sjeverna strana crkve, 1908., u: ANĐELA HORVAT: O djelovanju Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu od 1910. – 1914., u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 2 – 3, Zagreb, 1976. – 1977., 18.

Slika 23: „*Trsat, projekt Wernera za restauraciju i pregradnju franjevačke crkve sv. Marije, koji je Povjerenstvo odbilo*“, pročelje crkve, 1908., u: ANĐELA HORVAT: O djelovanju Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu od 1910. – 1914., u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 2 – 3, Zagreb, 1976. – 1977., 18.

Slika 24: „*H. Bollé: Projekt za obnovu glavnog pročelja franjevačke crkve na Trsatu, 1913.*“, u: DRAGAN DAMJANOVIĆ: Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 19, br. 1 (41), Zagreb, 2011., 55.

Slika 25: „*H. Bollé: Projekt za obnovu bočnog pročelja i izgradnju klaustara franjevačke crkve na Trsatu, 1913.*“, u: DRAGAN DAMJANOVIĆ: Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 19, br. 1 (41), Zagreb, 2011., 56.

Slika 26: *Pogled na današnje pročelje franjevačke crkve na Trsatu*, 2011., u *Putovnica.net*: Rijeka – Crkva Majke Božje Trsatske, <http://www.putovnica.net/foto/slika/111493-rijeka-crkva-majke-bozje-trsatske> (24.6.2017, 18:29)

Slika 27: „*Glavno pročelje crkve u Trsatu krajem 19. stoljeća*“, u: DRAGAN DAMJANOVIĆ: Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse, u: *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, sv. 19, br. 1 (41), Zagreb, 2011., 55.

Slika 28: *Crkva sv. Mihaela Arkandela proširena prema projektu Stjepana Podhorskog 1924. – 1925. godine*, Sračinec, 2008., u: Sv. Mihael, Sračinec, <http://mapio.net/pic/p-17340642/> (28.6.2017., 16:48)

Slika 29: *Zvonik senjske katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije izveden prema nacrtima Josipa Vancaša 1900. godine*, <http://www.panoramio.com/photo/129185613> (1.7.2017., 22:31)

Slika 30a: „*Senj, neizvedeni nacrti arh. J. Vancaša za restauriranje katedrale*“, nacrt je u donjem desnom kutu signiran i datiran, ali zbog slabe čitljivosti kopije slike, pretpostavljamo da je godina koja je navedena „1899“, stoga bi ovo trebao biti prvotni projekt, u: ANĐELA HORVAT: O djelovanju „Povjerenstva“ za čuvanje spomenika u Zagrebu (1914. – 1923.), u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4 – 5, Zagreb, 1978. – 1979., 16.

Slika 30b: „*Senj, neizvedeni nacrti arh. J. Vancaša za restauriranje katedrale*“, modificirani projekt Josipa Vancaša, u: ANĐELA HORVAT: O djelovanju „Povjerenstva“ za čuvanje spomenika u Zagrebu (1914. – 1923.), u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4 – 5, Zagreb, 1978. – 1979., 16.

Slika 31: *Pogled na pročelje senjske katedrale*, 2016. – 2017., u: *Senj. Turistička zajednica*, <http://visitsenj.com/atrakcije/katedrala-sv-marije/> (3.7.2017., 13:16)

Slika 32: HR-DAZG-ZMF-495, 105, Crkva svetog Marka, „*Somborski: Markova crkva, 1875., zapad strana*“, nacrt prije Schmidt-Bolléove obnove

Slika 33: „*Friedrich Schmidt, Projekt za restauraciju zapadnog pročelja crkve sv. Marka, 1875. (MGZ, Zbirka projekata)*“, u: DRAGAN DAMJANOVIĆ: Schmidt-Bolléova obnova crkve u drugoj polovici 19. stoljeća, u: PETAR PUHMAJER (ur.): *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, Zagreb, 2013., 67.

Slika 34: MZG-fot-6111, „*Unutrašnjost crkve sv. Marka prije restauracije, oko 1906. god., fotograf Rudolf Mosinger; nakladnik Antun Brusina, oko 1906. god; 1962. god., Zagreb*“

Slika 35: MZG-fot-3048, „*Unutrašnjost crkve sv. Marka – pogled prema glavnom oltaru, fotograf Petar Čorković, 15.4.1952. god., Zagreb*“, unutrašnjost crkve nakon restauracije 1936. – 1938.

Slika 36: MZG-fot-19441 „*Zapadno pročelje crkve sv. Marka, fotograf nepoznat, 1936. g. – 1937. g., Zagreb*“

Slika 37: *Zapadno pročelje crkve sv. Marka*, 2017., snimila: Nada Petrović

Slika 38: HR-DAZG-ZMF-495, 118, Crkva svetog Marka, „*Nacrt crkve sv. Marka u Zagrebu/snimak/Tlocrt grobnica, Zagreb, lipnja 1936.*“

Slika 39: HR-DAZG-ZMF-495, 121, Crkva svetog Marka, „*Schmidt 1875.: Hodnici grobnica, kopirano 8-IV-1936, Prof. Gj. Szabo, Zagreb*“

Slika 40: HR-DAZG-ZMF-495, 107, Crkva svetog Marka, „*Nacrt crkve sv. Marka u Zagrebu/snimak/Uzdužni presjek BB, mjerilo 1:50, snimio: Klobučar, Zagreb, lipnja 1936.*“

Slika 41: MZG-fot-19467, „*Crkva sv. Marka – pogled prema svetištu, fotograf nepoznat, oko 1906. g., Zagreb*“, vidljiva žbuka na stupovima

Slika 42: MZG-fot-19445, „*Obnova crkve sv. Marka – otvorena podnica s kriptama, fotograf nepoznat, 1936. g. – 1937. g., Zagreb*“

Slika 43: MZG-fot-19465, „*Obnova crkve sv. Marka, fotograf nepoznat, 1936. g. – 1937. g., Zagreb*“, vidljiva mreža armirano-betonske ploče

Slika 44: MGZ-fot-19480, „*Obnova crkve sv. Marka – skela uz fresku Krštenje Kristovo, fotograf nepoznat, 1936. g. – 1937. g., Zagreb*“

Slika 45: HR-DAZG-ZMF-495, 112, Crkva svetog Marka, „*Snimak crkve sv. Marka u Zagrebu, nacrt armirano-betonskih ploča, mj. 1:50, crtao: Klobučar, u Zagrebu, siječnja 1937*“

Slika 46: HR-DAZG-ZMF-495, 97, Crkva svetog Marka, „*Osnova za gradnju kora u crkvi sv. Marka u Zagrebu*“, projekt Lavoslava Horvata za pjevalište iz 1937. godine

Slika 47: HR-DAZG-ZMF-495, 116, Crkva svetog Marka, „*Snimak okvira za orgulje u crkvi sv. Marka, Zagreb, svibnja 1937.*“

Slika 48: HR-DAZG-ZMF-495, 122, Crkva svetog Marka, „*Snimak crkve sv. Marka u Zagrebu/snimak/Centralno loženje, Klobučar, Šefček, Zagreb, ožujka 1937.*“, sustav grijanja s naznačenim ventilacijskim otvorima

Slika 49: *Projekti Međunarodnog natječaja za generalnu regulatornu osnovu Zagreba, 1930. – 1931.*, u: HR-DAZG-1122, ZGD, Građ. odjel, Regulacije: kutija 77

Slikovni prilozi

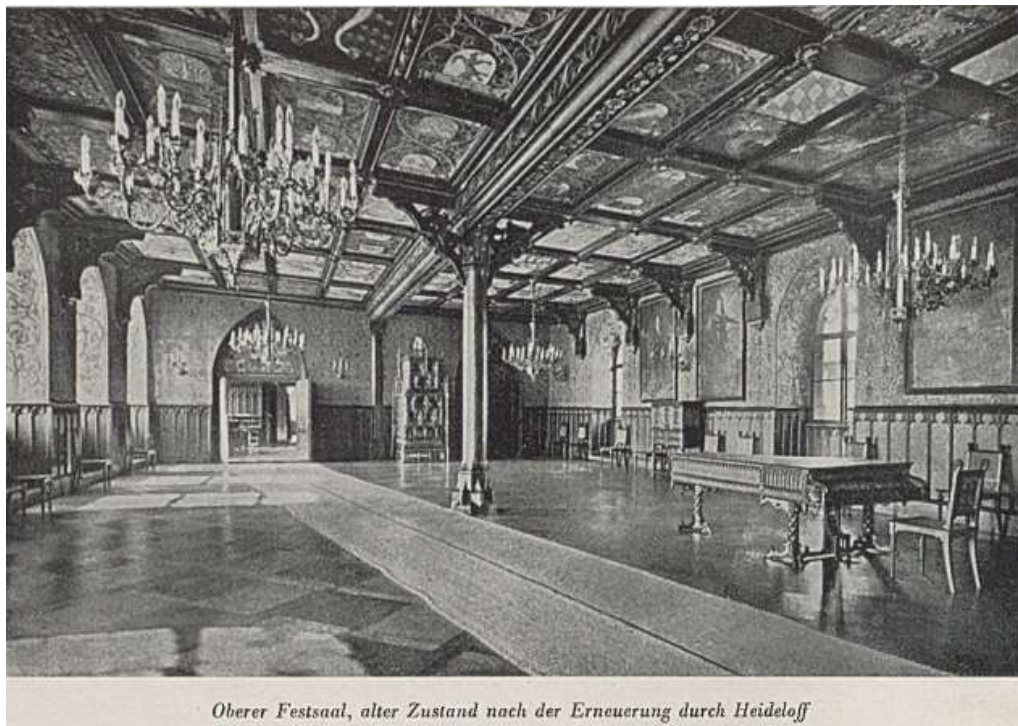
Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slika 4

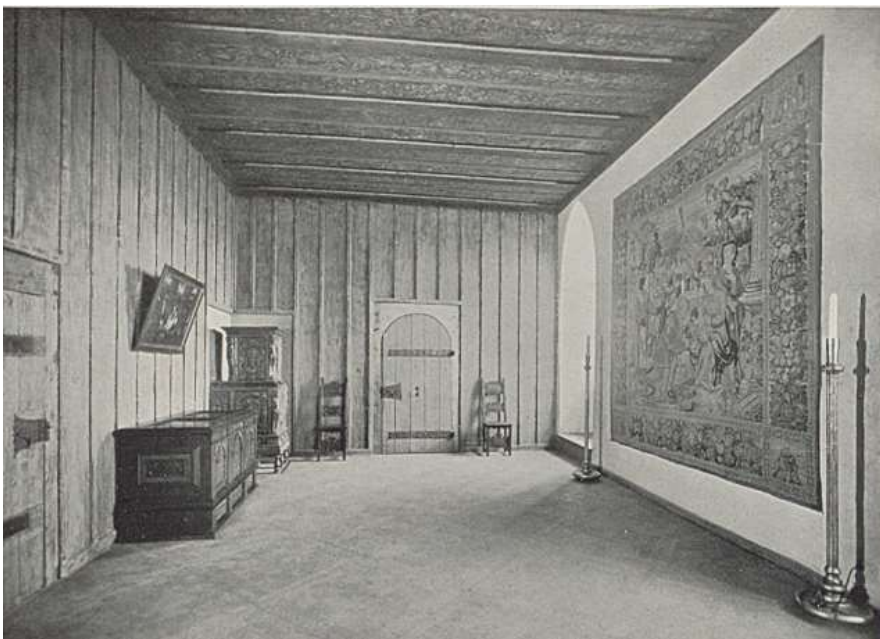

Slika 5

Slika 6

Slika 7

Slika 8

24 Krašić, gotička barokizirana župna crkva sv. Trojstva prije obnove

Slika 9

Slika 10

Slika 11

Slika 12

Slika 13

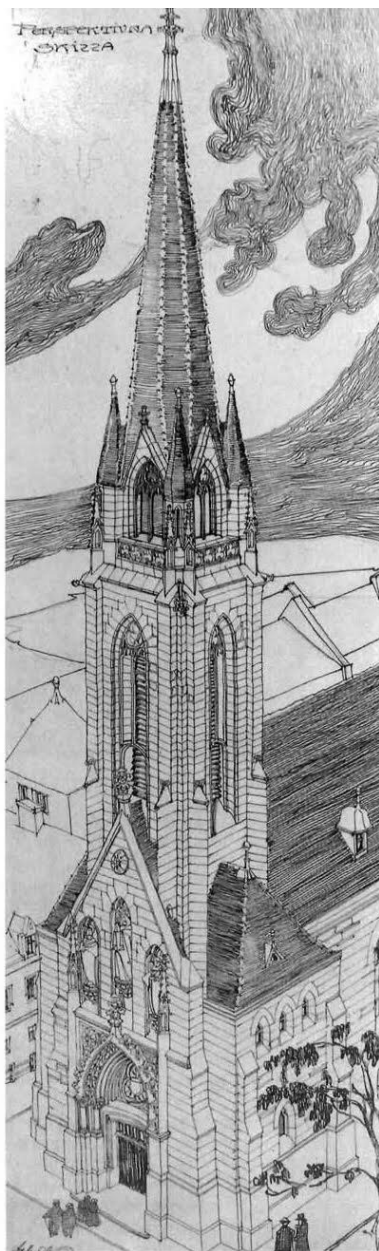
Slika 14

Slika 15

Slika 16

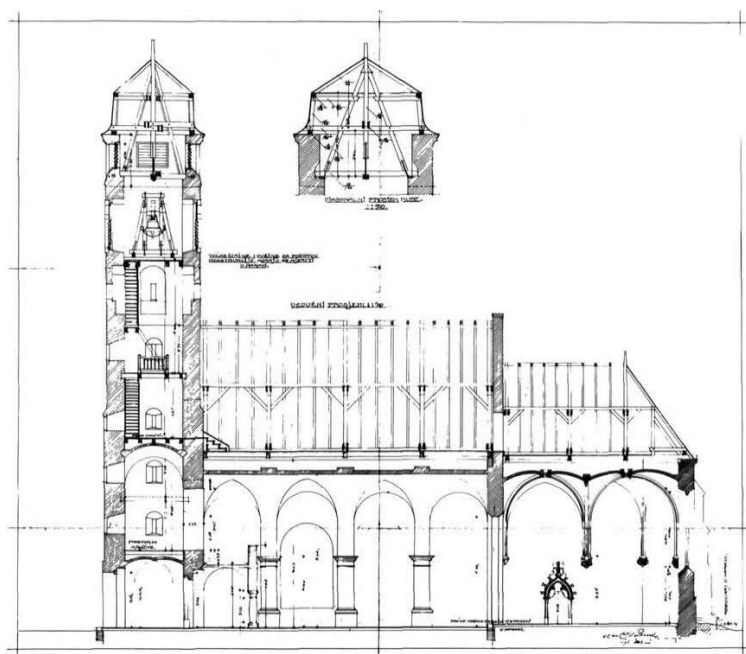
Neizveden neogotički projekt obnove crkve sv. Križa arhitekta Stjepana Podhorskog (Historijski arhiv, Bjelovar)
Unrealized Neo-Gothic project for the restoration of the church of the Holy Cross presented by architect Stjepan Podhorski (Historical Archives, Bjelovar)

Slika 17

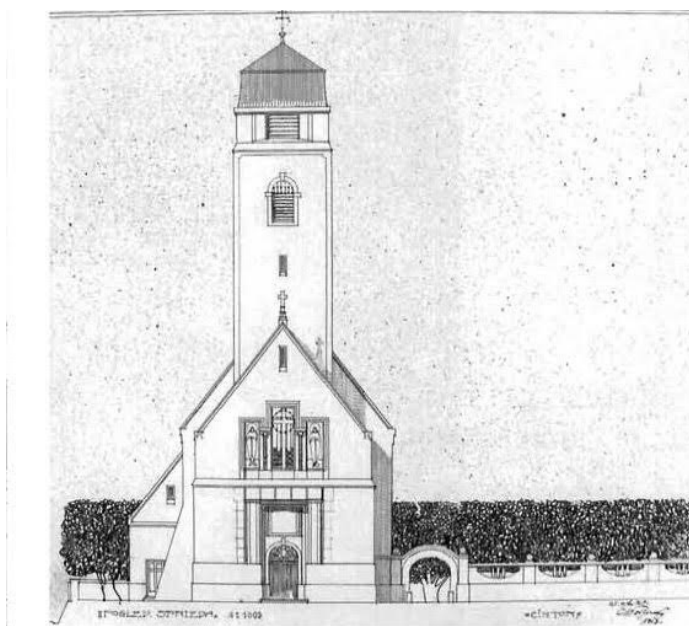
Neizveden projekt obnove crkve sv. Križa arhitekta Dionisa Sunka
(Historijski arhiv, Bjelovar)
*Unrealized project for the restoration of the church of the Holy Cross
presented by the architect Dionis Sunko (Historical Archives, Bjelovar)*

Slika 18

Crkva sv. Križa, tlocrt, pogled na svetište i uzdužni presjek; projekt konzervacije iz 1912/1913. godine arhitekta Stjepana Podhorskog (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Hrvatske, Zagreb)
Church of the Holy Cross, plan, view of sanctuary and vertical section; conservation plan from 1912/1913 proposed by the architect Podhorski (Republican Institute for the Protection of Cultural Monuments, Zagreb)

Slika 19

Projekt obnove crkve sv. Križa arhitekta Stjepana Podhorskog, neizvedena varijanta pročelja (Historijski arhiv, Bjelovar).
Unrealized project for facade renovation (part of the Podhorski project) Historical Archives, Bjelovar

Slika 20

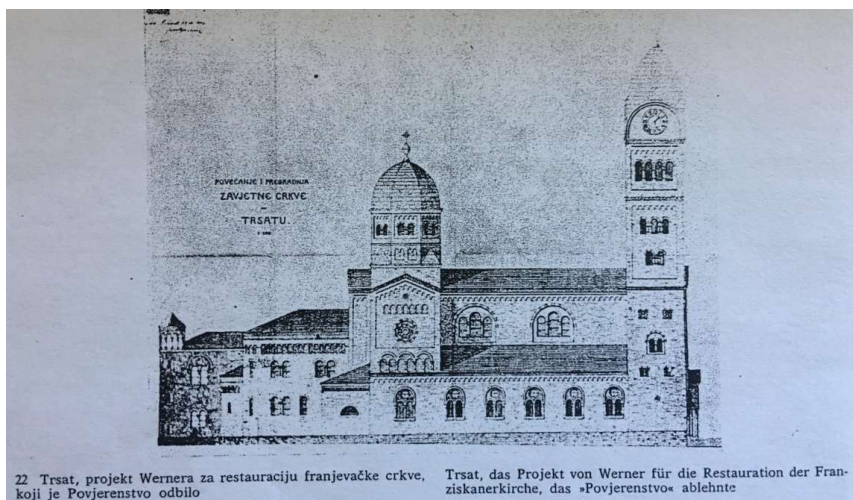

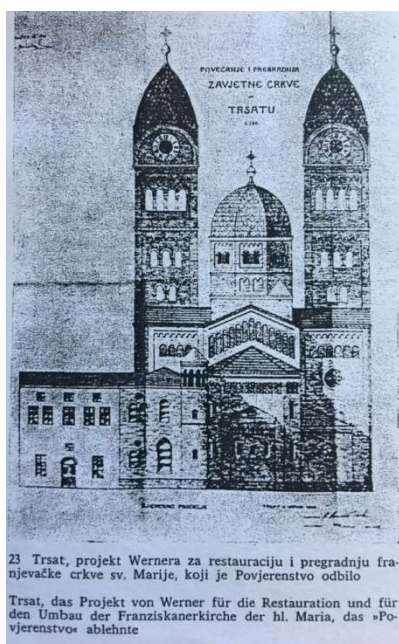
Slika 21

Slika 22

Slika 23

Slika 24

Slika 25

Slika 26

Slika 27

Sl. 24. GLAVNO PROČELJE CRKVE U TRSATU KRAJEM
19. STOLJEĆA
FIG. 24 MAIN FACADE, CHURCH IN TRSAT, END OF THE
19TH CENTURY

Slika 28

Slika 29

Slika 30a

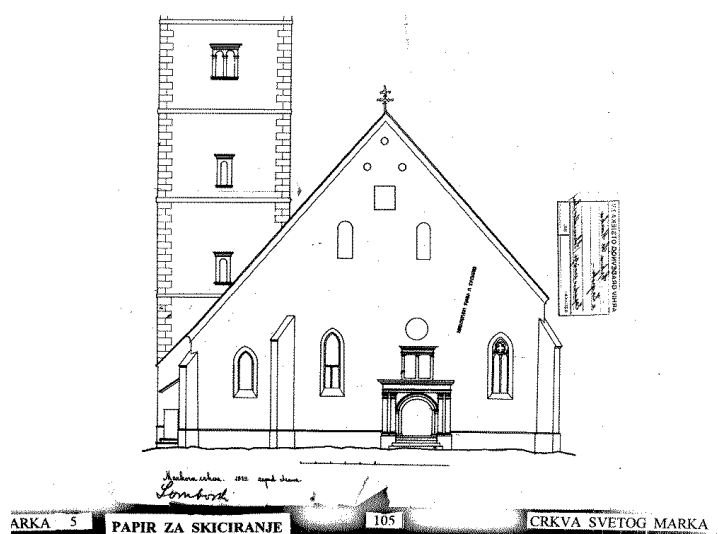
Slika 30b

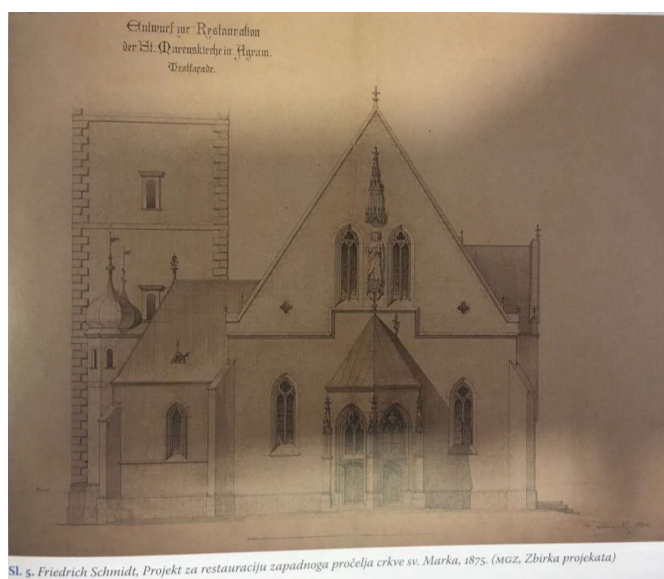
Slika 31

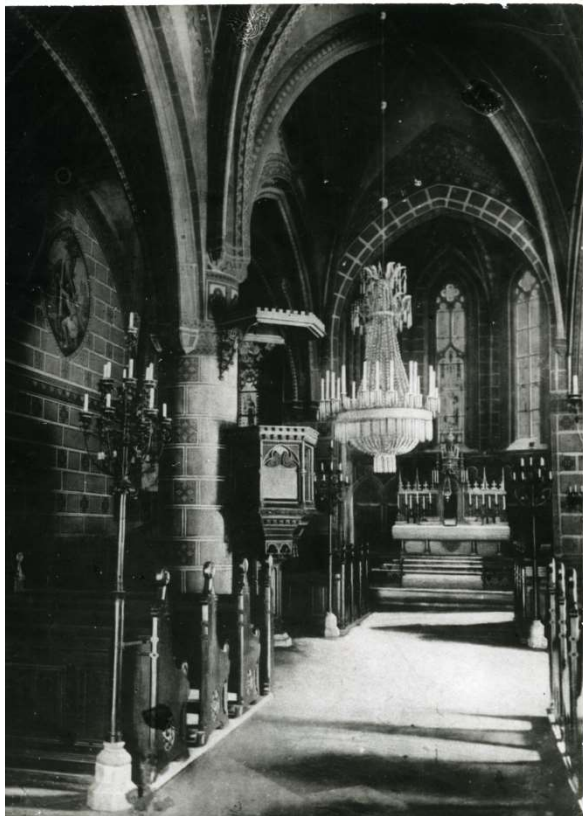
Slika 32

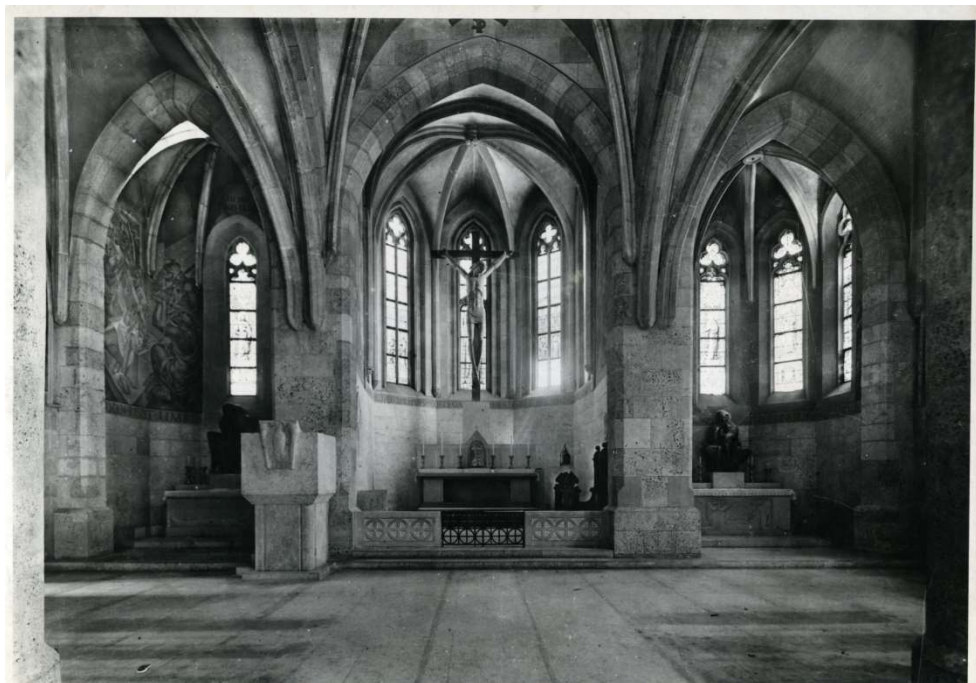
Slika 33

Slika 34

Slika 35

Slika 36

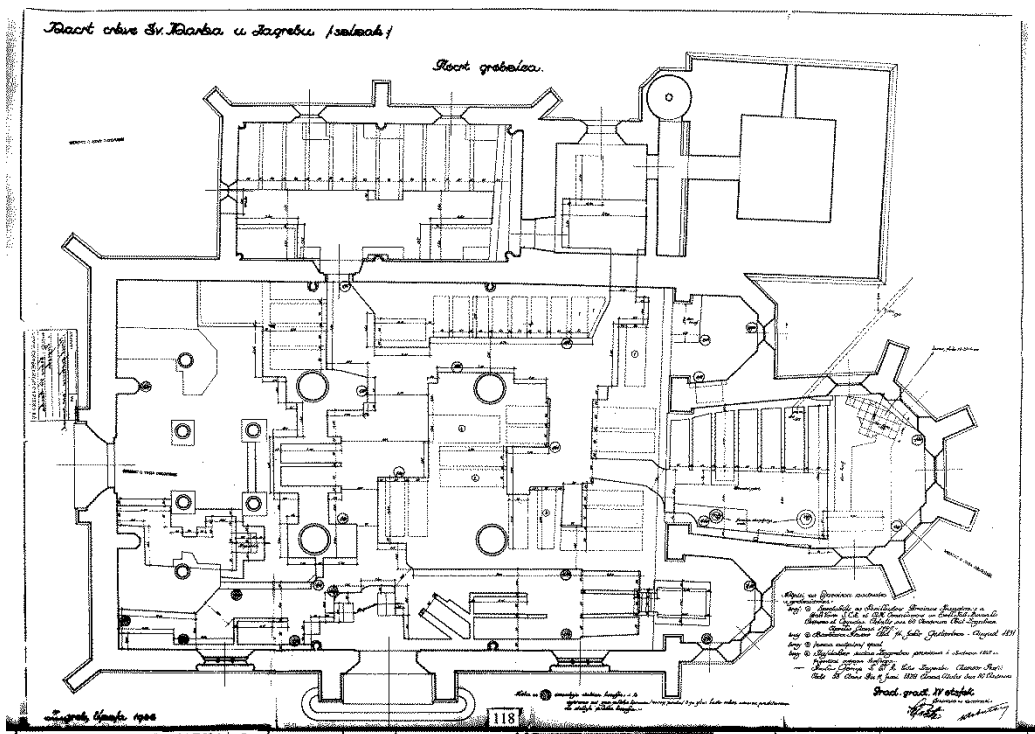

Slika 37

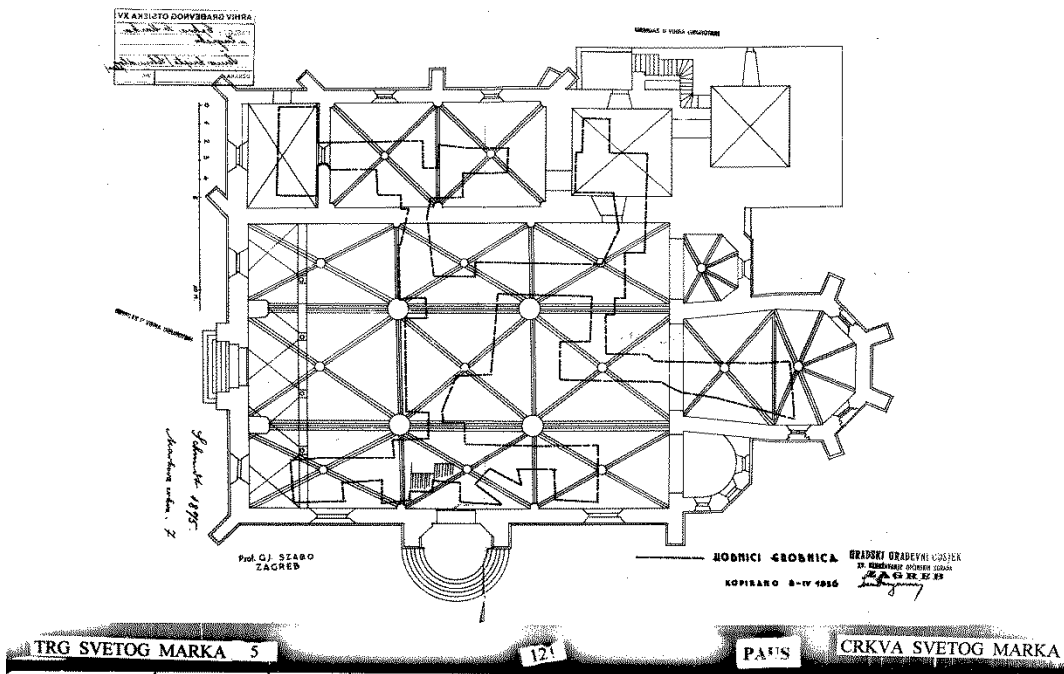

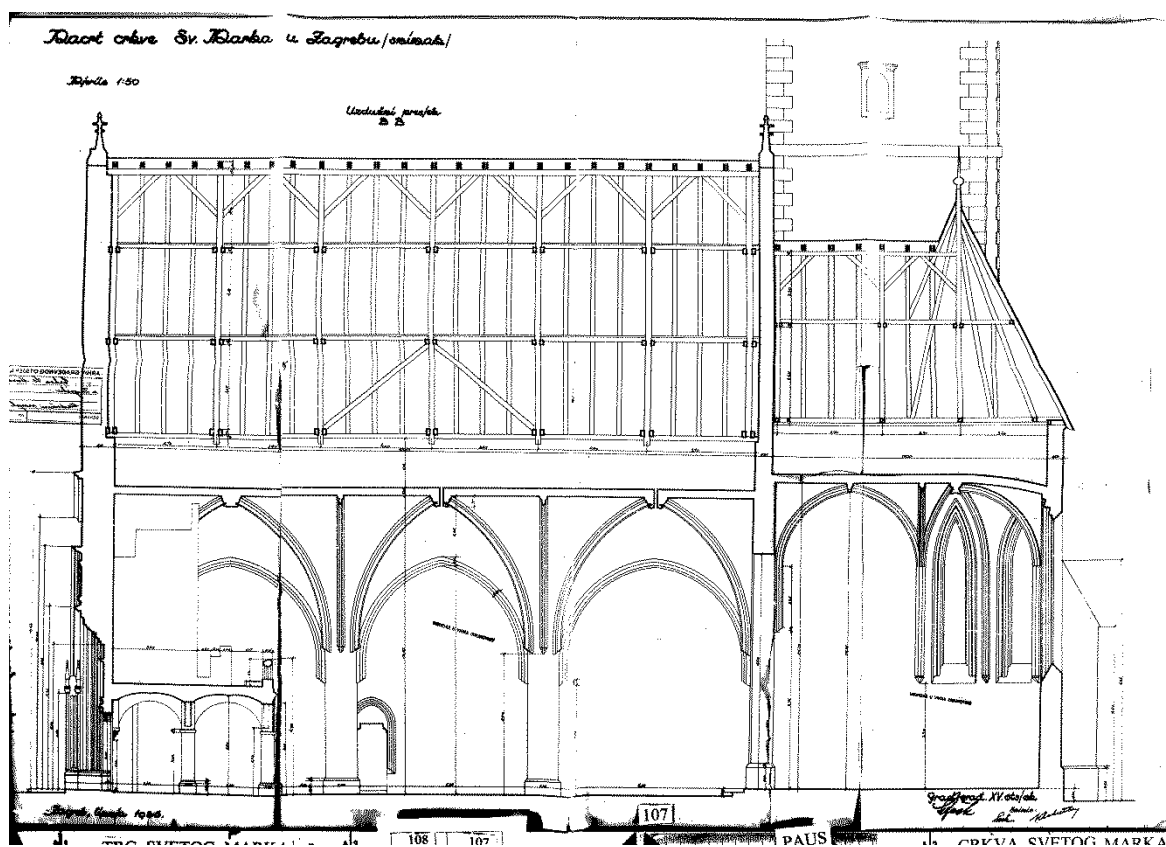
Slika 38

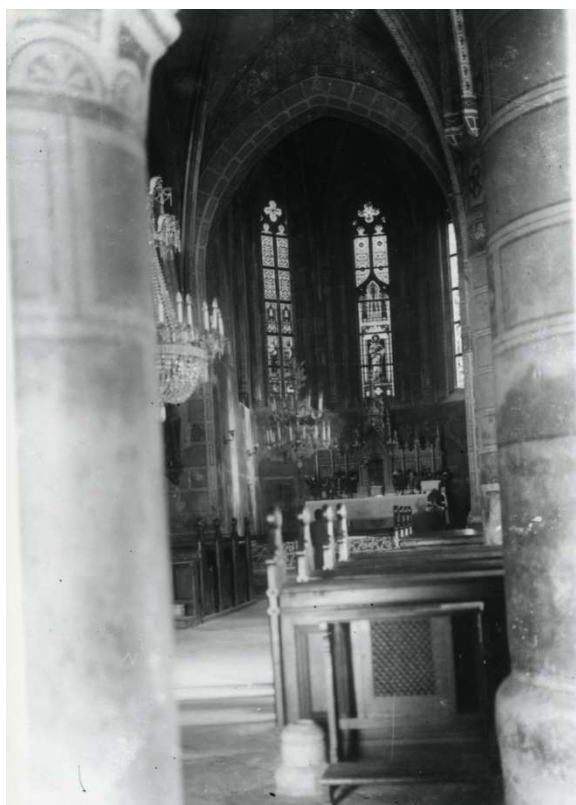
Slika 39

Slika 40

Slika 41

Slika 42

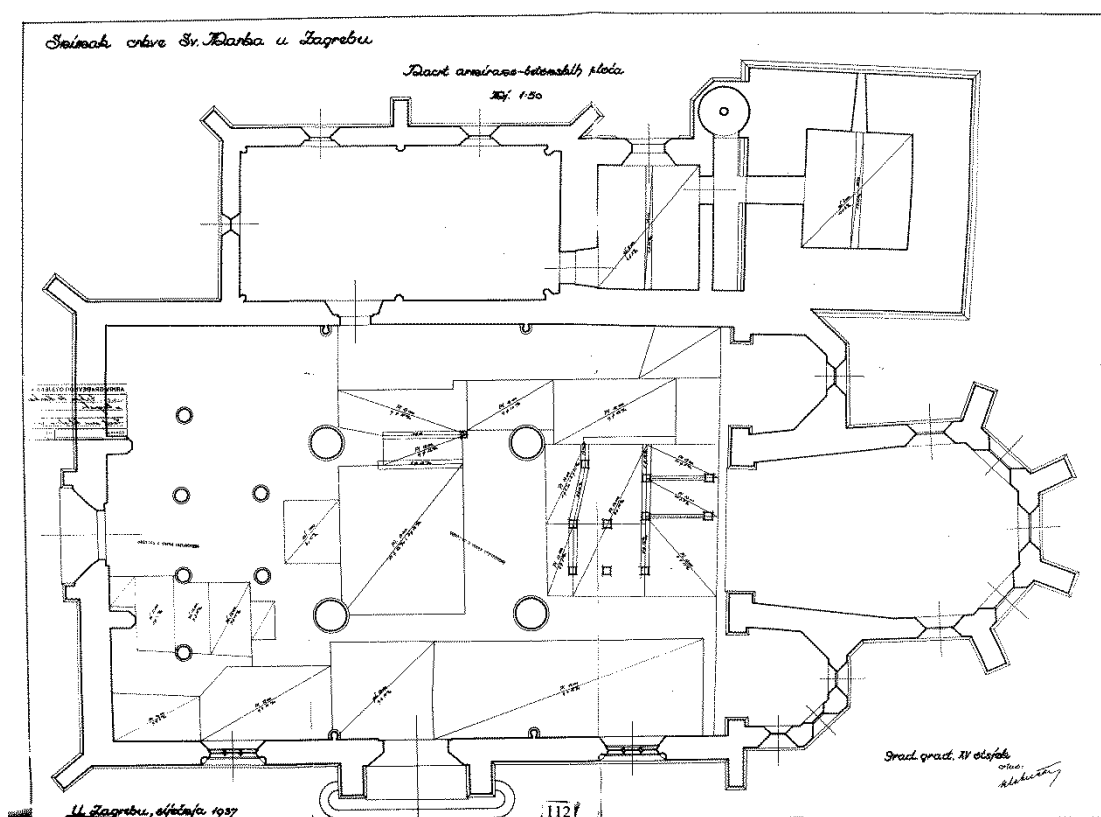
Slika 43

Slika 44

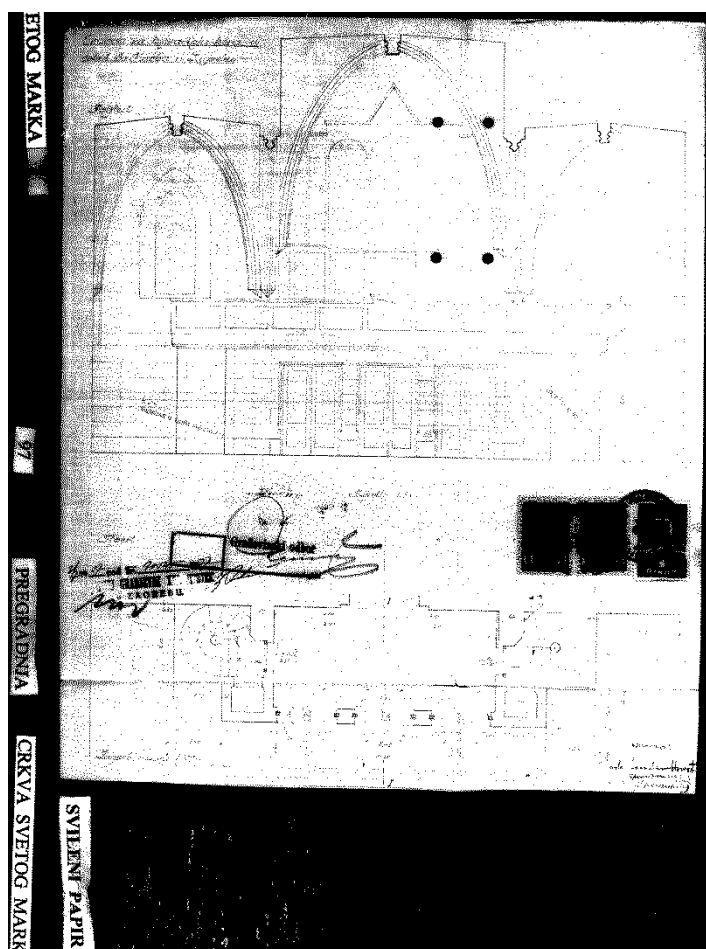

Slika 45

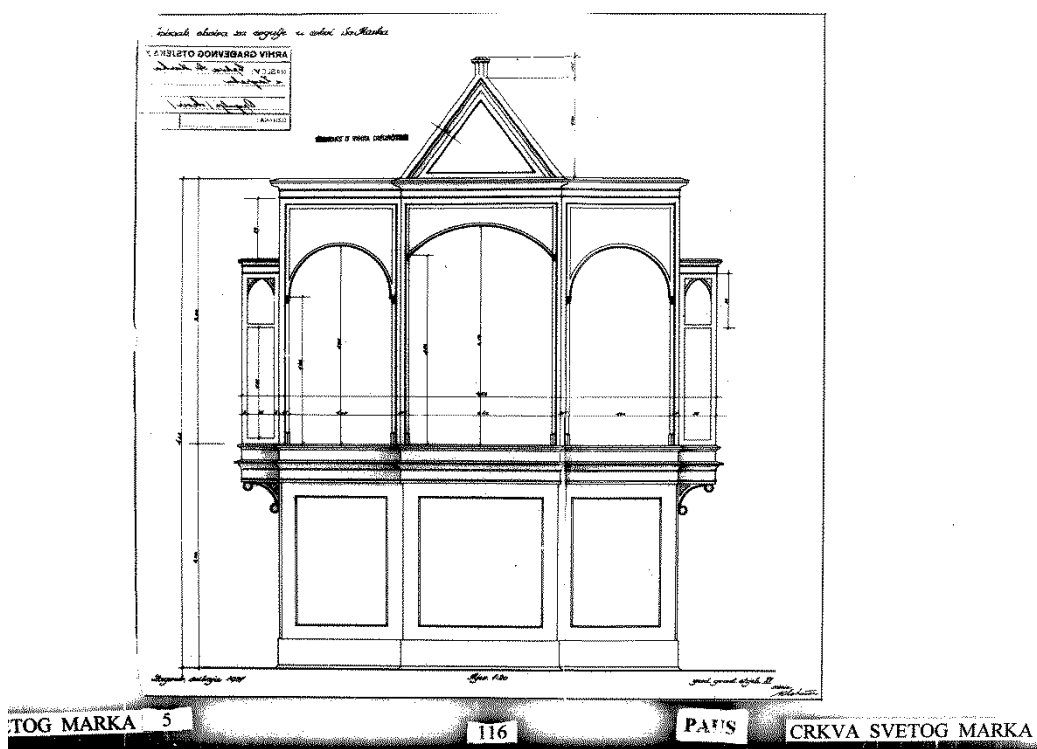

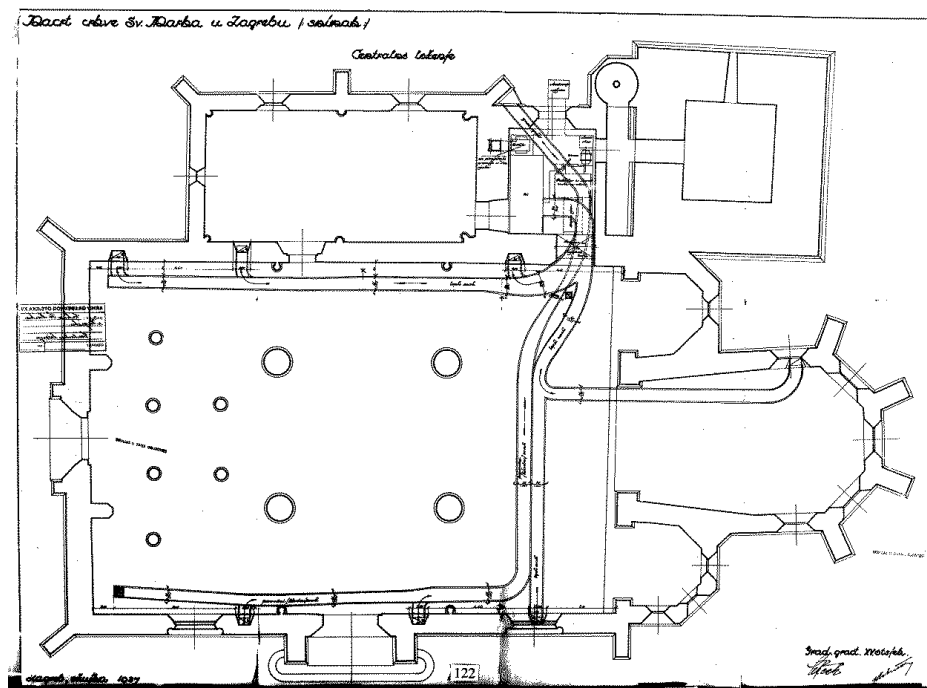
Slika 46

Slika 47

Slika 48

Slika 49a

GRADSKI GRAĐEVINARSKI KATASTAR (općina Zagreb)									
Br. katastra	Oznaka radnje	Članak pologa	Ime	Br. vijeća zap.	Položaj	Opis	Adresa na kojoj se nalazi katastarski broj	Država	Opisak
1	Metropolski	1001	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585
2	Gradac	1002	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585
3	H	1003	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585
4	Stara škola	1004	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585
5	Stara škola	1005	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585
6	Stara škola	1006	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585
7	Stara škola	1007	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585
8	Stara škola	1008	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585
9	Stara škola	1009	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585
10	Stara škola	1010	1585	1585	1585	1585	1585	1585	1585

Slika 49b

8	Bjeli Zagreb	5	2494	12	1	94	adu. Strišić Zdravko	2000	arh. Strizić Zdravko	151.800	163129/31
9	Rad	6	21	3	1	75	Hakanić Ivo	2000	Hakanić Ivo	151.800	167847/31
10	Forum Alexandrov	5	2434	15	1	94	Mikić Vuk	2000	Mikić Vuk	151.800	174550/31
11	Branka	6	278	1	1	75	Edvard Stoković	2000	Bozaro Dragutin	151.800	34022/32
12	Z	6	2015	1	1	75	Drag. Jovanović	2000	Arh. Jovanović M.	151.800	12923/32
13	Cole	5	175	1	1	75	Drag. Brink	2000	Drag. Brink	151.800	86891/32
14	Vivac	6	2000	1	1	75	R. J. Jardić	2000	R. J. Jardić	151.800	96054/32
15	Melampus	6	1573	1	1	75	Willy Schöne	2000	Willy Schöne	151.800	83184/32
16	123	6	1573	1	1	75	Karl Loh	2000	Ena Koch	151.800	95967/32
17	218-218	6	800	1	1	75	Schneider	2000	Eberhard Thier	151.800	43378/32
18	Sava 14	6	1775	1	1	75	Alais Nikušević	2000	Alais Nikušević	151.800	20101/32

Slika 49c

Slika 49d

30	Gediegen	B	2591	18	21	430	18	21	430	Joseph Sack	Rakoschitz	Ungarn	86891/41/32
31	Skarabius	P	1009	13	1045	13	1045	13	1045	Arthurt B.D.	georg W. W. W.	18	92899/932
32	Tilo	P	1222	13	1331	13	1331	13	1331	Prof. Dr.	Paul Bonatz	18	1002/32
33	So.	P	1493	13	1500	13	1500	13	1500	Otto Meißner	18	96678/32	
34	Grad-Hals	P	1442	13	1500	13	1500	13	1500	Carl Ch. Lörcher	18	16348/31	
35	Bjeli	P	1442	13	1500	13	1500	13	1500	Max Apf	18	163430/31	
36	Este	P	1442	13	1500	13	1500	13	1500	Otto Reiss	18	136752/30	
37	Expando	P	1442	13	1500	13	1500	13	1500	Schulze	18	38508/32	
38	Radial	P	1442	13	1500	13	1500	13	1500	Max Säume	18	16892/31	
39	Real	P	1442	13	1500	13	1500	13	1500	Paul Arne Möller	18	14546/32	
40	Real	P	1442	13	1500	13	1500	13	1500	Paul Arne Möller	18	160201/31	

Slika 49e

Summary

This master's thesis aims to present paradigmatic and methodological changes in monument protection in central Europe in the beginning and the first half of the 20th century and their reception in Gjuro Szabo's conservation theory and practice. The first part of the thesis will represent the development of new conservation ideas that have appeared in the beginning of the 20th century and that have become a declination of 19 centuries long restoration practice and historicism and have also been publicly brought up on the first annual meeting of monument protection experts held in Dresden in 1900. This occasion is known as *Tag für Denkmalflege*. The term *creative conservation* has been coined in interwar period in German speaking countries and in Croatia as well and it represents a balance between conservative and modern tendencies in monument protection of that time. The other part of the thesis uses monument examples with the aim to comparatively and chronologically explicate the manner in which Gjuro Szabo has applied his theory in his conservation practice which was constituted on modern ideas.

Key words: central Europe, creative conservation, Days for Conservation, Gjuro Szabo, modern architecture, monument protection, nineteenth century, twentieth century